

Հայկական Լեգեոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր

ԶՕՐ . Ա . ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ա. Ալխարհամարտի (1914—1918 թթ.) ընթացքին, ազգային բանակներու մէջ օտարներու կամաւոր յանձնառութեանց տարածումը ստացաւ հաւաքական բնոյթ, միեւնոյն ազգին պատկանող օտարներէ բաղկացած ամբողջական միաւորներու կազմութեան պատճառով: Այս իրողութիւնը կը բացատրուէր գերեվարեալ ժողովուրդներուն պատերազմին մասնակցելու փափաքով՝ թշնամի ճակատներու միմյանց ահապահողութեան կողքին, որուն ակամայ հպատակներն էին: Ժողովուրդներ, որոնք այդ ձեւով, այսինքն զիրենք ճնշող պետութեան պարտութեամբ, կ'ուզէին մօտեցնել իրենց ազգային ազատագրութեան ժամը: Յիշենք ամենէն աւելի ծանօթ պարագաները. լեհերը եւ չեխոսլովաքները՝ Եւրոպայի մէջ, արաբները՝ Միջին Արեւելքի մէջ:

Բայց մենք կ'ուզենք խօսիլ քիչ ծանօթ պարագայի մը մասին, որ հետաքրքրական է սակայն մէկէ աւելի պատճառներով: Խօսքը կը վերաբերի Արեւելեան Լեգեոնին: Այս միաւորին կազմութիւնն ու զոյլութիւնը տեղի տուաւ իրաւական խնդիրներու, որոնք կապ ունէին նաեւ քաղաքականութեան հետ: Սակայն իրողութիւնները հասկընալու համար անհրաժեշտ է յիշել կարգ մը պատմական դէպքեր:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1914 թ. ի նոյեմբերին, Թուրքիա, Կեդրոնական Կայսրութեանց կողքին, պատերազմի կը մտնէր Դաշնակիցներու դէմ: Թուրք կառավարութիւնը, օգտուելով այն իրողութենէն որ Եւրոպայի մէջ հանրային կարծիքը դառած էր տեղի ունեցող պատերազմով, ուղեց իրազօրեմէ իր տիրապետութեան տակ ապրող հայերու ամբողջական բնաջնջման իր ծրագիրը: Դիւային ծրագիր մը, որուն մշակման իրենց մասնակցութիւնը բերին զերման խորհրդականներ, զործադրութեան զրուեցաւ: Աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր ջարդուեցան Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, 1915-1918 թթ. (1): Հայերը իրենց տկար միջոցներով, դիմադրեցին Թուրք պաշարողութեանը եւ բանակին, հոն, ուր կարելի եղաւ, սակայն պարտուեցան զրեթէ միշտ Թուրքերու թուական գերազանցութեան հետեւանքով: Հազուադէպ չըջաններէն մէկը, որուն բնակիչները փրկուեցան, եղաւ Մուսա-Տազը, կամ՝ Ճեպէլ-Մուսան:

Այս անունով կը կոչուի, Ալեքսանտրէթի ծոցին դիմաց, Հիւս. Սուրիոյ մէկ շրջանը, ուր հայ զիւղացիներ կ'ապրէին անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր (2): Ծուրջ հինգ հազարի հասնող այս լեռնացիները մէկուկէս ամիս շարունակ կատաղօրէն դիմադրեցին ջարդարարներուն (3): Սակայն իրենց զինամթերքն ու պաշարը սպառելով, անոնք ալ պիտի ենթարկուէին իրենց հայրենակիցներուն ճակատադրին, երբ հրաշարի դիպուածով մը յաջողեցան կապ հաստատել Փրանսական ռազմաւորութեան հետ, որոնք կը շրջէին Ալեքսանտրէթի ծոցին մէջ: Ծնորհիւ Սուրիոյ նաւարաթիւի հրամանատար ծովակալի վճակամուծեան եւ անոր նաւազներու քաջութեան, բոլոր վերապրողները նաւ առնուեցան եւ փոխադրուեցան Փոր-Սայիտ, Ե-

1. Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին բուրբերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան մասին տես՝ J. Bricaud, *L'Arménie qui Agonise*, Paris, 1916. H. Gibbons, *La Page la Plus Noire de l'Histoire Moderne*, Paris, 1916. J. Lepsius, *Rapports Secrets*, Paris, 1920. J. de Morgan, *Contre les Barbares de l'Orient*, Paris, 1918. H. Morgenthau, *Les Faits les Plus Horribles de l'Histoire*, Paris, 1918:

2. Ճեպէլ-Մուսան, որ Սուրիոյ մաս կը կազմէ, Թուրքիոյ փոխանցուեցաւ 23 Յունիսի 1939 թ. ի ֆրանսո-բուրբ դաշնագրով: Ալեքսանտրէթի Սաննաֆի փոխանցումը Թուրքիոյ, հոգատար պետութեան կողմանէ, օրինակամ չէր: Սուրիա չճանչցաւ զայն:

3. Frantz-Werfel, *Les Quarante Jours de Moussa Dagb*, Traduction française, Paris, 1934.

զիպտոս, 1915 թ-ի Սեպտեմբերին(4)։ Բոլոր անոնք, որոնք զենք վերցնելու ընդունակ էին, երախտազիտութենէ մզուած, ուղեցին զինուորացրուիլ Փրանսական բանակին մէջ, կուուելու համար թուրքերուն զէմ եւ ազատագրելու իրենց օճախները։ Փրանսական կառավարութիւնը տեղեակ պահուեցաւ հայերու այս փափաքին, եւ, սպասելով Բարիկի որոշումին, կամաւորները ստացան իրենց նախնական վարժութիւնները, Փրանսացի նաւազներու կողմէ(5)։

Սակայն Փրանսական զրօշի տակ հայ զինուորական միաւորի մը կազմութիւնը ամբողջ տարի մը ուշացաւ քաղաքական պատճառներով։ Անգլիա, որ այն օրերուն ստանձնած էր Եզիպտոսի հոգատարութիւնը, ինք կ'ուզէր հայերը մուծել Արեւելքի իր բանակին մէջ։ Սակայն հայերը կը պնդէին Փրանսական բանակին մէջ ծառայել։ Խնդիրը լուծուեցաւ միայն 1916 թ-ին, երբ Փրանսա եւ Անգլիա, Ժորժ Փիքո-Սայքս համաձայնագրով, հասկացողութեան եկան Միջին Արեւելքի իրենց ապագայ քաղաքականութեան մասին։

Անգլիացիներուն հետ համաձայնութիւն մը զոյացաւ հայկական կամաւորական զօրախումբի մը կազմութեան մասին։ Փրանսական կառավարութիւնը իւրացուց Լոնտոնի թեւադրութիւնը՝ «Կիպրոսի մէջ համախմբելու այն հայերը, որոնք կը փափաքէին զործակցել, Փրանսական զրօշի տակ, իրենց հայրենիքի ազատագրութեան»(6)։ Բարձրատիճան սպայ մը զրկուեցաւ Փոր-Սայիտ՝ ու՛շու՛մնասիրութեան համար։ «Նոր տեղեկութիւններ ստացուած ըլլալով, որոնք ցոյց կու տային, թէ սուրիացիներ եւս փափաք կը յայտնեն կուուելու թուրքերու զէմ», նոյն սպան հրաւիրուեցաւ «ընդլայնելու իր ուսումնասիրութիւնը Եզիպտոսի, Փրանսայի եւ Սմերիկայի մէջ ապրող սուրիացիներու հաւանական օգտագործման հարցին վրայ»(7)։

Մինչ այդ՝ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը զործը ձեռք առած

4. Ծովակալ Տաքքիժ Տը Ֆուրմէ ուղեց ազատեալները Կիպրոս տանիլ, սակայն տեղւոյն անգլիական իշխանութիւնները ասոր հակառակեցան։ Ծովակալը այս վերջինները կատարուած իրողութեան առջեւ դրաւ հայերը ցամաք հանելով Փոքր-Սայիտ առանց արտօնութիւն ուզելու։ (Տես՝ Commandant Benoist d'Azy, L'Origine de la Légion d'Orient, Paris, 1939, p. 5)։

5. Նոյնը, էջ 7։

6. Տեղեկագիր պատերազմական նախարարին, Իւլ 7549-9/11 եւ 14 Նոյեմբերի 1916 թւակիբ (Փրանսական Բանակի Պատերազմական Սպասարկութեան Արխիւներ (յետ այսու, Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա.) Levant, Carton 1, L. O.)։

7. Նոյնը։

էր այն բանակցութեանց շրջագլծին մէջ, զոր կը վարէր Դաշնակից պետութեանց հետ Հայկական Հարցին շուրջ(8) : 27 Հոկտեմբերի 1916 թ-ին, ան երբեակ համաձայնութիւն մը կնքեց Կիլիկիոյ մասին, Լոնտոնի մէջ, ուր Անգլիա եւ Ֆրանսա ներկայացուած էին Սալթի եւ Ժորժ Փիքոյի կողմէ, երկու գլխաւորներ, հեղինակները իրենց անունը կրող եւ Օսմանեան կայսրութեան բաժանման վերաբերեալ հռչակաւոր դաշնագրին : Երկու պետութիւնները կ'երաշխաւորէին հայերու ինքնորոշման իրաւունքը Կիլիկիոյ մէջ, որ պիտի դրուէր Ֆրանսական հոլաւարտութեան տակ : Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը յանձն կ'առնէր, Ասիոյ մէջ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար, բոլոր հայ գաղութներէն կամաւորներ հայթայթել :

15 Նոյ.ի 1916 թ-ին, նախարարական որոշումով ստեղծուեցաւ կամաւորներու զունդը : Որոշման առաջին յօդուածը կը տրամադրէր. «Կիւրդսի մէջ պիտի ստեղծուի Արեւելեան Լեզէոն մը, օսմանեան ծագումով կամաւորներէ, որոնք յանձն պիտի առնեն իբրեւ օժանդակ ծառայել Ֆրանսական դրօշի տակ, պատերազմի ընթացքին, օգտագործուելու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ»(9) : «Արեւելեան Լեզէոն» անունը տրուեցաւ անոր Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկով, խուսափելու համար թուրք կառավարութեան վրէժխնդրութենէն՝ Թուրքիոյ հայոց մնացորդացին դէմ : Նոյն պատճառով, հայ բառին փոխարէն, գործածուեցաւ «օսմանեան ծագումով կամաւորներ» արտայայտութիւնը :

Կամաւորներու թիւը չէր ճշգրտւած. նախարարական որոշման երկրորդ յօդուածը կը նախատեսէր որ «գասակներու թիւը համեմատական պիտի ըլլայ ստանձնուած յանձնառութեանց» :

Հայ կամաւորները եկան ամէն կողմէ : Շատ հասկնալի է որ զէնքի բնականակ ճեպէլ-մուսացիները, որոնք բնակած էին Փոքր-Ասիայի մէջ, Լեզէոնի կորիզը կազմեցին : Ամերիկահայ գաղութը շատ մեծ թիւով կամաւորներ տուաւ մինչեւ 2 Ապրիլի 1917 թ., երբ Միացեալ Նահանգներ պատերազմի մէջ մտան, եւ արգիլուեցաւ ամերիկահայերու կամաւոր ծառայութիւնը Արեւելեան Լեզէոնին : Ուրիշ կամաւորներ եկան Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն : Միջազեմքի եւ Սինայի ճակատներէն անգլիացիներու կողմանէ թրքական բանակէն առնուած հայ ռազմագերիները եւս կամաւոր արձանագրուեցան :

8. Այս պատուիրակութիւնը, որուն վստահուած էր հայկական դատին պաշտպանութիւնը մեծ պետութեանց մօտ, հաստատուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի կողմէ, 1914-1918 թթ. պատերազմի նախօրեակին :

9. Նախարարական Որոշում, 15 Նոյեմբերի 1916 թ-ի (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.) :

կազմուած եւ մարդուած Կիպրոսի մէջ, Լեզէոնը Պաղեստինի ճակատը մեկնեցաւ միայն 1918 թ.ին: Այս ուշացումին պատճառը մասնաւորաբար անգլիացիներու ձգտումն էր, քաղաքական յետին ժողով, խուսափելու այս ճակատին վրայ Փրանսական զորքերու ներկայութենէն: Արեւելեան Լեզէոնը, կազմուած իրրեւ արշաւադունդ, 1918 թ.ի Սեպտեմբերին փայլուն մասնակցութիւն մը բերաւ զօրավար Ալենպիի յարձակողականին(10): Օղտազօրծելով ճակատին քայքայումը, սրարշաւ, ան դրաւեց Լիբանանը: 30 Հոկտ.ի 1918 թ.ին, Թուրքիոյ հետ Մուտրոսի զինազաղարի(11) ստորագրութենէն ետք, Արեւելեան Լեզէոնը, զօրացուած չորրորդ զումարտակով մը, որ տեղւոյն վրայ կազմուեցաւ թուրք բանակէն գերի առնուած հայ զինուորներէ, ձեռնարկեց Կիլիկիոյ զբաւման: 1918 թ.ի Դեկտեմբերի վերջը այդ զբաւումը աւարտած էր(12):

Մինչ այդ, Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, տրուած ըլլալով որ օրուան քաղաքական կացութիւնը այլեւս արդէնք չէր, պահանջած էր որ Արեւելեան Լեզէոնը առնէ Հայկական Լեզէոն անունը: Արեւելքի Փրանսական քաղաքային եւ զինուորական իշխանութիւնները, Բարիդի այս մասին հարցուցած խորհուրդին նպատաւոր կարծիք յայտնած էին: Այսպէս, 1919 թ.ի սկիզբը, Արեւելեան Լեզէոնը իրաւականօրէն երկու միաւորներու վերածուեցաւ. Հայկական Լեզէոնը՝ չորս զումարտակներով եւ Սուրիական Լեզէոնը՝ մէկ զումարտակով(13): Այս բաժանումը իրականութեան մէջ

10. Արեւելեան Լեզէոնը գրաւեց Արարայի կարեւոր դիրքը Բաֆաթի մօտ: Զօրավար Ալենպի իր 20 Սեպտեմբերի 1920 բուսկիւր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Արեւելեան Լեզէոնը կամ Հայկական Լեզէոնը կարեւոր բաժին մը ունեցաւ 19 Սեպտեմբերի 1918 թ.ի Պաղեստինի ճակատին վրայ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտի ընթացքին: Ես ասով հպարտ եմ» (Colonel L'Hospitalier, **Histoire des Anciens Combattants Arméniens, 1914-1918**, Paris, 1956, p. 41):

11. Մուտրոսի զինազաղարի պայմանագրութիւն, 30 Հոկտեմբերի 1918 (Martens, **Nouveau Recueil Général de Traités 3e Série**, t. 2, p. 159):

12. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրագունդերու հրամանատար զօրավարին թիւ 9018/3 եւ 28 Դեկտեմբերի 1918 բուսկիւր տեղեկագիրը ուղղուած անգլիական ԻԱ. Զօրամարմինի հրամանատարին, որուն ենթակայ էր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

13. Պատերազմական նախարարին թիւ 546-9/11 եւ 18 Յունուարի 1919 բուսկիւր ծանօթագիրը Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեան եւ անոր Հայկական Լեզէոնի եւ Սուրիական Լեզէոնի բաժանման մասին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

արդէն եղած էր, քանի որ բոլոր հայ կամաւորները Կիլիկիա ղըր-կըւած էին, մինչ սուրիացիները պահուած էին Լիբանան(14)։ Այսպէս կազմուած երկու միաւորները պահեցին Արեւելեան Լեզէոնի իրենց իրաւական զիջակը։ Հայկական Լեզէոնը Կիլիկիոյ մէջ մասնակցեցաւ Փրանսական բանակին կողմէ քեմալական զօրքերու դէմ մղուած կռիւներուն, եւ լուծարքի ենթարկուեցաւ 1 Սեպտեմբերի 1920 թ.ին։ Իսկ Սուրիական Լեզէոնը աւելի ուշ վերածուեցաւ «Արեւելքի Մասնաւոր Զօրախումբերու», - բաղկացած սուրիացի եւ լիբանանցի կամաւոր զինուորներէ - որոնք ծառայեցին Փրանսական դրօշի տակ եւ այս երկու երկիրներու անկախութենէն ետք, հիմք կազմեցին անոնց ազգային բանակներուն։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ԵՒ ԻՐԱՆԻՆԵՐԸ

Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը յարուցեց մէկէ աւելի իրաւական խնդիրներ, զորս հետաքրքրական է ուսումնասիրել։

Առաջին հերթին, միջազգային իրաւունքի տեսակէտէն, օրինականութեան հարցը կար այն մասին, թէ Ֆրանսա կրնա՞ր ծառայութեան կոչել օտարներ, հպատակները պետութեան մը, որուն դէմ ինք պատերազմի մէջ էր։ Արտօնուած էր նման քայլ մը։ Կարելի է դրական պատասխան տալ։ Ազգերը զործնականին մէջ միշտ ընդունած են որ պատերազմի մէջ զանուոյ պետութիւն մը իր բանակին մէջ առնէ թշնամի պետութեան հպատակները։ Յեղափոխական կամ ազատագրական պատերազմներու ընթացքին թշնամի կողմի քաղաքացիները յաճախ զինուորագրուեցան հակառակորդներուն կողմէ։ Որինակ՝ Փրանսացի տարազիրներ, որոնք անգլիական բանակին մէջ ծառայեցին Ֆրանսական Յեղափոխութեան ընթացքին, և աւստրիահպատակ խաղաղները՝ փրեմոնթական բանակին մէջ, 1859 եւ 1866 թթ.ու պատերազմներու ընթացքին։ Եւ միջազգային պայմանագրական իրաւունքի մէջ ոչինչ կ'արգիլէ նման արարք մը։ Ծիշդ է, որ Լա Հէյի 18 Հոկտեմբերի 1907 թ.ի Դ. պայմանագրութեան յաւելուածի 23-րդ յօդուածը վերջաւորութեան կը տրամադրէր որ «պատերազմող կողմին արգիլուած է նոյնպէս թշնամի կողմին հպատակները ստիպել մասնակցութիւն բերելու իրենց դէմ ուղղուած

14. Արեւելի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին Բիւ 53/G եւ 12 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը, ուղղուած պատերազմական մախարարին, հետեւեալ թուանշանները կու տայ Արեւելեան Լեզէոնի միաւորներուն համար. հայկական չորս գումարտակներ, 4124 զինուոր. սուրիական մէկ գումարտակ՝ 698 զինուոր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.)։

պատերազմական գործողութիւններու, նոյնիսկ այն պարագային, երբ անոնք իր զինուորական ծառայութեան մէջ կը գտնուէին պատերազմը սկսելէն առաջ»։ սակայն կարելի է ուշադրութեան յանձնել որ այս տրամադրութիւնը չէր վերաբերեր Արեւելեան Լեզէոնի զինուորներուն։ Արզարեւ, լեզէոնականները Դաշնակիցներու կողմէ բռնազատուած չէին կոտորուած Թուրքիոյ դէմ։ Արեւելեան Լեզէոնը բաղկացած էր հայերէ եւ սուրիացիներէ, որոնք կամաւորաբար յանձն առած էին պատերազմի վերինը ճնշողին դէմ։ Մնաց որ Ֆրանսան չէր ծածկած ազգութիւնը անոնց, որոնք եկած էին զինուորադրուելու իր դրօշին տակ։ Նախարարական որոշումը յստակօրէն նշած էր անոնց «օսմանեան ծաղում» ունենալու հանդամանքը։ Եթէ այս կամաւորներուն ցեղին անունը տալէ խուսափած էին, այն միակ մտահոգութեամբ էր որ անոնց հայրենակիցներուն խնայուի թրքական վրէժ խնդրութիւնը։

Ընդհակառակը, Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը Փրանսական ներքին իրաւունքի տեսակէտէն կէտեր յարուցեց։ Բանակի զինուորադրութեան 21 Մարտի 1905 թ.ի օրէնքը (յօդ. 3) միայն Օտար Լեզէոնին մէջ կը թոյլատրէր օտարներու ընդունումը եւ հինգ տարւան շրջանի մը համար։ 3 Օգոստ.ի 1914 թ.ի հրամանագրով կառավարութիւնը արտօնած էր օտարներու ընդունումը այս միաւորին մէջ պատերազմի տեւողութեան համար, սակայն, այնուհետեւ, 16 Օգոստ.ի 1915 թ.ի օրէնքը նախատեսած էր. «Ներկայ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան եւ Փրանսական հողամասի ամբողջ տարածքին վրայ արդիւրած է Փրանսական բանակին մէջ ընդունիլ, Օտար Լեզէոնի անունով, Փրանսայի կամ անոր դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեանց հպատակներ»(15)։

Այսպիսով, այս օրէնագրութիւնը արդելք մըն էր Օտար Լեզէոնին մէջ հայերու եւ սուրիացիներու զինուորադրութեան, որովհետեւ, իրրեւ օսմանեան հպատակներ, Դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեան մը հպատակներն էին։ 16 Օգոստ.ի 1915 թ.ի օրէնքի լայն մեկնաբանութիւնը կը թոյլատրէր Փոր-Սայիտի հայերու եւ Եգիպտոսի մէջ անգլիացիներու ազատազրած ռազմապետներու զինուորադրութիւնը, որովհետեւ տեղի կ'ունենար Փրանսական հողամասէն դուրս։ Սակայն բոլոր անոնք, որոնք կը գտնուէին Փրանսայի մէջ, եւ զլիսաւորաբար Սմերիկայէն եկող հայերն ու սուրիացիները, որոնք լեզէոնականներու մեծամասնութիւնը կազմեցին եւ որոնք արձանագրութիւնը տեղի կ'ունենար Մար-

15. 16 օգոստոսի 1915 թ.ի օրէնքը (Duvergier, Collection Complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Nouvelle série, t. 15, p. 244)։

սէյլի եւ Պորտոյի մէջ, իրենց ցամաք ելլելէն ետք, չէին կրնար զինուորազրուիլ Օտար Լեզէոնին: Կը թուի թէ Փրանսական կառավարութիւնը մտածած է չըջանցել օրինական արդելքը՝ հայերն ու սուրխացիները բանակի մէջ մուծելով իրրեւ օժանդակներ(16):

Սակայն գծուար էր զիտնալ, թէ այս բառը ինչ կը նշանակէր: Փրանսական զինուորական իրաւունքը կ'անզիտանար օժանդակ զինուորի վիճակէն բխող իրաւական կացութիւնը, վիճակ մը, որ հասարակաց ոչինչ ունէր «օժանդակ ծառայութեանց» սահմանուած զինուորի վիճակին հետ՝ իր Ֆիզիքական անընդունակութեան պատճառով(17): Այս բառին ընթացիկ իմաստը եւս մեզ չի լուսարաներ: Լիթրէի համաձայն, օժանդակը, զինուորական տեսակէտէն, ան է, «որ կ'օգնէ իր զենքերով»(18): Այս ընորոշումին համաձայն, եթէ պէտք է պատերազմի մէջ երկրորդական դեր մը վերադրել օժանդակին, ինչպէս հաղորդակցութեանց զիծերու եւ պահեստներու պահպանութիւնը, տարիկա չի համապատասխաներ Արեւելեան Լեզէոնի զինուորներուն իրաւական կացութեան, որոնք զինուորազրուած էին պատերազմելու համար. Փրանսական հետեւակազօրքի զումարտակի տիպով միաւորներով կազմուած էին, եւ որոնք իրապէս պատերազմ ըրին թուրքերուն դէմ Պաղեստինի ճակատին վրայ, եւ Կիլիկիոյ մէջ: Միւս կողմէ, Լեզէոնականին ստորադրած յանձնառութեան աբոր կը պարունակէր հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Ան յայտարարեց... թէ կ'ուզէ զինուորազրուիլ Արեւելեան Լեզէոնի մէջ պատերազմի տեւողութեան, կոուելու համար թուրքիոյ դէմ»(19):

16. Պատերազմական նախարարի 15 Նոյ.ի 1916 բուակիր որոշումը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Լ. Levant, Carton 1, L. O.):

17. Օժանդակ ծառայութեան մէջ զինուորագրուիլը փրանսական բանակին մէջ առաջին անգամ հաստատուեցաւ 27 Յուլիսի 1872 թ.ի օրէնքով: Այս դրութեան վերջ տրուեցաւ 7 Յունուարի 1959 թ.ի օրէնքով:

18. Պատմաբաններ «օժանդակ գունդեր» բառերը կը գործածեն երբ կ'ակնարկեն Հռոմի կողմանէ իր կայսրութեան սահմաններուն մէջ զինուորագրած գունդերուն: Իսկ իրաւաբաններ նոյնը կ'ընեն կառույց կողմերուն, պատերազմի յայտարարութենէն առաջ գոյացած դաշնագրի մը տրամադրութեանց համաձայն, երրորդ պետութեան մը կողմանէ հայքայքուած գունդերուն: Բայց որեւէ բազմապատիւն կարելի չէ վերոյիշեալ գունդերու եւ օտար բանակի մը մէջ կամաւոր կերպով ծառայող «օժանդակ» զինուորներու միջեւ:

19. Նախարարական հրահանգ, Բիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 բուակիր. Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան մասին: - Յարակից մաս, Բիւ 2 - (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Լ. Levant, Carton 5, L. O.):

Գիտնալու համար թէ պատերազմական նախարարութիւնը ինչ կը հասկնար «օժանդակ» ըսելով, պէտք է ուսումնասիրել թիւ 7966-Յ/11 եւ Նոյ. 1916 թուակիր նախարարական հրահանգը, որով կը ճշդորոշուէին Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները, չատ ամփոփ կերպով կը բնորոշուէր լեզէոնականի իրաւովիճակը եւ կը ճշդուէին այն տարրեր յատկացումները, որոնց իրաւունք ունէր ան: Բազմաթիւ սրբազրուելիւններն ու յաւելումները զորս կատարուեցան այս հրահանգին մէջ, ցոյց կու տան այն խնդիրները, որոնք յառաջ եկան ստեղծուած դրութեան անորոշութենէն, եւ հաստատուած տարականութիւններէն:

Ինչ կը վերաբերի զինուորագրութեան, հակառակ լեզէոնականներու իրաւական կացութեան տարտամութեան, ոչ մէկ դժուարութիւն ծագեցաւ ուղղուած թիւով կամաւորներ արձանագրելու: Հայերը անհամբեր էին օր առաջ կուտելու թուրքերուն՝ մեծ ցեղասպանութեան ընթացքին իրենց անմեղ ծնողներու ջարդարարներուն դէմ՝ այն ցեղասպանութեան, որ դեռ անպատիժ կը մնայ, հակառակ Դաշնակիցներու յայտարարութեան թէ պատասխանատու պիտի բռնեն, «մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ թուրքիոյ զործած այս նոր ոճիրներուն համար, օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոր այն զործակալները, որոնք փաստօրէն մասնակցած պիտի ըլլային նման ջարդերու»(20): Այսպէս, ոչ կամաւորները, ոչ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը նուազագոյն ուշադրութիւն ըրին այն իրաւական դրութեան, որուն Փրանսական կառավարութիւնը կ'ենթարկէր լեզէոնականները: Արեւելեան Լեզէոնի գոյութեան ամբողջ տեսողութեան կամաւորներ չպակասեցան:

Զինուորագրութեան համար պահանջուած պայմաններուն դալով, կը բաւէր օսմանեան հպատակ ըլլալ, բարի վարուց վկայական ներկայացնել եւ ընդունակ ըլլալ Ֆիզիքսպէս: Տարիքի սահման ճշդուած չէր:

«Օժանդակ»ի իրաւական կացութենէն բխող առաջին մէկ դժուարութիւնը երեւան եկաւ հրամանատարական իրաւունքի կիրարկման մէջ: 26 Նոյ. 1916 թ. ի նախարարական հրահանգի Ե. հատուածը կը տրամադրէր, որ «անոնք (կամաւորները), ինչ ալ

20. «Գաշնակից Պետութիւններու 24 Մայիսի 1915 թ. ի յայտարարութիւնը որով բուրժ կառավարութիւնը պատասխանատու կը նկատեն Հայաստանի մէջ թուրքիոյ կողմանէ կատարուած ջարդերու» (P. Fanchille, *La Guerre de 1914, Recueil Intéressant le Droit International*, Paris, 1915-1919, t. 1, p. 328):

ըլլայ իրենց աստիճանը, համահասարակ չեն ո՛չ Փրանսական զինուորականներուն, ոչ ալ իրրեւ օտար ծառայող նոյնաստիճան զինուորականներուն, եւ իրենց հրամանատարութիւնը, հետեւաբար, կրնան կիրարկել միայն օժանդակ լեզէոնականներուն վրայ»։ Նման տրամադրութեան մը գոյութիւնը անհաւատարի կը թուի։ Ըստ կանոնադրութեան, լեզէոնականները կրնային բարձրանալ օժանդակ հարիւրապետի աստիճանին, ուրեմն՝ հրամանատար ըլլալ դասակի, որ իր շարքերուն մէջ կրնար ունենալ սպաներու, ենթասպաներու եւ մասնազէտ զօրքերու Փրանսական անձնակազմ մը։ Այսպէս, կարելի էր գտնուիլ հետեւեալ կացութեան առջեւ որ զինուորականօրէն անբարենքի է. միաւորի մը հրամանատարը չէր կրնար հրաման տալ բաժնեակի իր պետին, ոչ ալ իր պահեստապետին, ոչ նաեւ իր երկրորդ կարգի հեռախօսի զինուորին, եւ ասիկա՝ զօրանոցի մէջ թէ կոտի դաշտին վրայ (21)։ Հաւանական է որ երբ օժանդակ աստիճանաւորներ հասան կամ անուանուեցան լեզէոնին, այս տարականոնութեան ծանր անպատեհութիւնները յատկօրէն երեւան եկան, որովհետեւ 1918 թ. Մայիսին, 26 Նոյ. ի 1916 թ. ի նախարարական հրահանգին վրայ կատարուած սրբազրութիւն մը հետեւեալ ձեւով բարեփոխեց օժանդակ զինուորականներուն կանոնադրութեան հրամանատարական իրաւունքի վերաբերեալ մասը. «Ինչ ալ ըլլայ իրենց աստիճանը, անոնք համահասարակ են նոյնաստիճան զինուորականներուն, որոնք իրրեւ օտար կը ծառայեն. հրամանատարութեան տեսակէտէն անոնք կը վայելին ուրեմն Փրանսական անձնակազմին հասարակ նոյն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները, այն վերապահութեամբ որ հասարակ աստիճանի վրայ հրամանատարութիւնը միշտ կը պատկանի Փրանսացի աստիճանաւորին» (22)։

15 Նոյ. ի 1916 թ. ի նախարարական որոշումը, որ կը հաստատէր Արեւելեան լեզէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը տրամադրէր. «Յատուկ հրահանգ մը պիտի ձգէ լեզէոնականներուն յատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան Փրանսացի զինուորի ունեցածին»։ Արդ, 26 Նոյ. ի 1916 թ. ի թիւ 7966-9/11 հրահանգը թէւ ձգած էր կամաւորներու թուակի ու պարէնի յատկա-

21. Այս միջոցառումները ցեղային խտրութեան արգիւնք չէին, արդարեւ Արեւելեան լեզէոնի այն հայ զինուորները, որոնք առաջ Օտար լեզէոնի մէջ զինւորագրուած եւ յետոյ՝ Արեւելեան լեզէոն անցած էին, նոյնպէս չէին ենթարկուէր «օժանդակ» անուան տակ ծառայող իրենց հայրենակիցներու հրամանին։

22. Սրբազրութիւն Բիւ 3431-9/11 եւ 13 Մայիսի 1918 Բուակիր, Բիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ. ի 1916 Բուակիր նախարարական հրահանգին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.)։

ցումները, սակայն լուս կը մնար Հանգստեան թոշակի, ընտանեկան յատկացումներու եւ այլ իրաւունքներու մասին: Օժանդակի վիճակէն ընդ իրաւական դրութեան տարտամութեան անպատեհութիւնը անգամ մը եւս երեւան եկաւ: 11 Հոկտ.ի 1917 թ.ի թիւ 7468-9/11 հրահանգը(23) կը յայտարարէր. «Լեզէոնականները կը ծառայեն իբրեւ օժանդակ, անոնք մտցուած չեն Փրանսական բանակին մէջ: Կը հետեւի ուրեմն որ

«- Արեւելեան Լեզէոնի կամաւորները իրաւունք չունին հանգստեան թոշակի, նաեւ պարգեւի, առողջական պատճառով զինուորական ծառայութենէ արձակման պարագային:

«- Թոշակի իրաւունք զոյութիւն չունի անոնց այրիներուն եւ որբերուն համար:

«- Անոնց ընտանիքներուն, երբ որ կարիքաւոր են, չեն ըլլար այն յատկացումները, որոնք նախատեսուած են Փրանսացի զինուորականներու ընտանիքներուն համար»:

Այս հրահանգին բովանդակութիւնը ղեկուար ընդունելի կը թուի: Որ լեզէոնականը իրաւունք չունենայ որոշ յատկացումներու, զորս կը վայելեն միւս զինուորականները, կրնար ընդունուիլ իրաւականօրէն, պայմանով որ մասնաւորուած ըլլային պաշտօնական դրութեան մը մէջ, բայց ինչպէ՞ս կարելի է ուրանալ անոր մտցուած ըլլալը Փրանսական բանակին մէջ, երբ յանձնառութեան աքտը ստորագրած ատեն, ենթական կը խոստանար «պատուով եւ հաւատարմութեամբ ծառայել Փրանսական դրօշի տակ»: Գնդապետ Պրեմոն, Կիլիկիոյ Գրաւեալ Գօտիի հրամանատարը, 18 Օգոստ.ի 1919 թուակէր իր նամակին մէջ, ուղղուած Արեւելքի ընդհանուր հրամանատար անդլիացի զօրավարին, կը յայտարարէր. «Հայկական Լեզէոնի զինուորները իրաւունք ունին Փրանսացի զինուոր կոչուելու, քանի որ անոնք ծառայած են Փրանսական զօրադուռներու մէջ, Փրանսացի պետերու հրամանատարութեան տակ»(24):

Նախարարական հրահանգը կ'աւելցնէր. «Զկարենալով լեզէոնականներուն տալ Փրանսական բանակի կանոնադրային յատկացումները, կ'առաջարկութիւնը աշուհանդերձ յանձն առաւ հատուցում տալ անոնց, որոնք կրնան կորսնցնել կամ նուազած տեսնել աշխա-

23. Նախարարական հրահանգ թիւ 7468-9/11 եւ 11 Հոկ.ի 1917 բուակիր Արեւելեան Լեզէոնի հայ եւ սուրիացի օժանդակ զինուորներու ընտանիքներուն բլալիք օգնութիւններու եւ յատկացումներու մասին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.):

24. Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.:

տանքի իրենց կարողութիւնները զինուորական ծառայութեան չըրջանին, եւ օգնել ամենէն աւելի կարեւոր ընտանիքներուն»։ Կը հետեւէր չարքը նախանշումներու «օգնութեանց» սակերուն եւ պայմաններուն այն անձներուն համար, որոնք կը զտնուէին վերոյիշեալ երեք պարագաներուն մէջ։ Սակայն այս ձեւով լեզվոնականներուն տրուած «օգնութիւնները» հետուէին համարժէք ըլլալէ, 1914-1918 թթ. պատերազմի ընթացքին, Փրանսական բանակին մէջ ծառայած օտար զինուորականներուն շնորհուած իրաւունքներուն։ Անարդարութիւն մը եղած էր իրենց, իբրեւ հետեւանք օժանդակի իրենց հանգամանքին, իրաւական կացութիւն մը, որուն ստեղծման մէջ անոնք ոչ մէկ դեր ունէին։

Պատերազմէն ետք, պատերազմական նախարարը մերժեց գործադրել, Արեւելեան Լեզէոնի օժանդակներուն, 31 Մարտի 1919 թուակիր օրէնքով ձեռնարկած հատուցումներու օրէնսդրութիւնը (25)։ 2 Յունիսի 1921 թուականին, հատուցումներու, պարգեւներու եւ յատկացումներու նախարարէն պատերազմական նախարարին ուղղուած նամակ մը, անդրադառնալով «Հայկական Լեզէոնի նախկին զինուորներուն» տրուելիք հատուցումներուն, կը հաստատէ թէ 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքի տրամադրութիւնները կիրարկելի չեն անոնց համար, տրուած ըլլալով որ այդ օրէնքի 75-րդ յօդուածը զանոնք չի յիշեր նպատաւորութիւն օտարներու չարքին։ Նախարարը այս կէտը անարգար կը զտնէ։ Ըստ իրեն, «անկարելի կը թուի առանց ապրուստի միջոցի ձգել Հայկական Լեզէոնի Ֆրիզիական անկարողութեան մասնուած նախկին զինուորականները։ Զինուորներ, որոնք Փրանսական համազրկեստ կրած են, զեկամարուած են Փրանսացի հրամանատարներով, չեն կրնար նուազ նպատաւոր վերաբերումի ենթարկուիլ, քան այլ ազգերու կամաւորները»։ Ան առաջ կը բերէ նաեւ այն փաստարկութիւնը թէ Արեւելեան Լեզէոնը կազմակերպելու կոչուած Փրանսական զինուորական առաքելութիւնը խոստացած էր «որ կամաւոր յանձնառուները իրաւունք պիտի ունենային, պատերազմի ընթացքին եւ անկէ ետք, ենթարկուելու նոյն վերաբերումին, ինչ որ Փրանսական զինուորականները» (26)։ Նախարարը

25. «31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքը, որ կը փոխէ ցամաքային եւ ծովային բանակներու կենսաբոլակի օրէնսդրութիւնը պատահած մահերու, ստացուած վերբերու եւ զինուորական ծառայութեան ընթացքին ստնուած կամ ծանրացած հիւանդութեան տեսակէտէն» (Փրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 2 Ապրիլի 1919 թուակիր)։

26. 15 Նոյեմբերի 1916 թուակիր նախարարական որոշումը, որ կը հաստատէր Արեւելեան Լեզէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը տրամադրէր որ «յատուկ

րարը կ'առաջարկէր իր պաշտօնակիցին «յետադարձաբար մտցնել Հայկական Լեզէոնի գինուորականները Օտար Լեզէոնին մէջ, ինչ որ թոյլ պիտի տար անոնց հատուցումներ ընելու, բան մը, որ ամենայն արդարութեամբ անկարելի է մերժել»(27) :

Հատուցումներու նախարարը յաջողութիւն չունեցաւ: Թեւեւ աւելի քաղաքական մօտեցում ցուցաբերած կ'ըլլար իր կողմէ, եթէ պահանջէր 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքի 75-րդ յօդուածին մէջ աւելցնել Արեւելեան Լեզէոնին անունը, եթէ ատիկա անհրաժեշտ էր: Սակայն մեզի կը թուի թէ նման իրաւական թեքնիքի մը գիմելը անհրաժեշտ չէր, որովհետեւ 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքին ճիշդ մեկ-նարանութիւնը թոյլ պիտի տար Արեւելեան Լեզէոնի նախկին գինուորներուն օգտուելու անոր արամադրութիւններէն: Այս օրէնքը, իրականին մէջ, Ֆրանսական բանակի ամբողջ անձնակազմին վերաբերող հասարակաց իրաւունք մը կը հաստատէր. գինուորական միաւորներու թուարկում չկար, հետեւաբար Արեւելեան Լեզէոնի գինուորականները եւս պէտք է նկատի առնուէին անոնց մէջ: Եթէ 75-րդ յօդուածը յատուկ յիշատակութիւն ըրած էր լեհական եւ չեխոսլովաքեան բանակներուն մասին, պատճառը այն էր որ այդ միաւորները մաս չէին կազմեր Ֆրանսական բանակին. անոնց ըստեղծման վերաբերեալ հրամանագիրներուն մէջ կը ճշդուէր, որ խօսքը «ինքնավար» զօրազունդերու մասին էր, որոնք «կը կոուէին իրենց սեփական դրօշին տակ»(28) :

Նոյնը չէր պարագան Լեզէոնին, բայց պատերազմական նախարարը կառչած մնաց իր սխալ ըմբռնումին, թէ՛ արեւելեան լեզէոնականները մտցուած չէին Ֆրանսական բանակին մէջ: Զարմանալի

հրահանգ մը պիտի ճշդէ իրենց յատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան ֆրանսացի զինուորին ստացածին»։ Թիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր նախարարական հրահանգը, որ կը կազմակերպէր Արեւելեան Լեզէոնը, ճշդած էր թոշակներու եւ պարէնի յատկացումները, սակայն լուռ կը մնար հանգրստեան թոշակի մասին։ Թիւ 7468-9/11 եւ 11 Հոկ.ի 1917 թուակիր հրահանգն էր որ հաստատեց միւս յատկացումները։

27. Նամակ թիւ 1165 եւ 2 Յունիսի 1921 թուակիր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Le-vant, Carton 1, L. O.) :

28. Հրամանագիր, 4 Յունիսի 1917 թուակիր, Ֆրանսայի մէջ լեհական բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Ֆրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 5 Յունիսի 1917 թուակիր)։ Հրամանագիր, 16 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, չեխոսլովաքեան բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Ֆրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 19 Դեկտ.ի 1917 թուակիր)։

է նկատել որ Պետական խորհուրդը հաստատած է այս մօտեցումը: Այս ատեանին կողմանէ տրուած առնուազն երկու վճիռ կայ (29), որոնցմով կը մերժուի Արեւելեան Լեզէոնի նախկին զինուորականներուն կենսաթոշակ տալ: Պետական խորհուրդը ջնջեց կենսաթոշակներու գումարացին դատարաններու որոշումները՝ նախկին լեզէոնականներու հատուցումներ տալու մասին: Ան նկատեց որ մասնաւոր որեւէ տրամադրութիւն նախատեսուած չէր Արեւելեան Լեզէոնի զինուորականներուն համար, ինչպէս որ եղած էր «Փրանսայի մէջ ստեղծուած լեհական եւ չեխոսլովաքեան բանակներուն» պարագային, եւ թէ անկասկած է որ պահանջողը «երբեք չէ պատկանած Փրանսական յամաքային եւ ծովային բանակներու զինուորական կազմի մը»:

Նշենք տակաւին լեզէոնական կանոնադրութեան մէկ ուրիշ մասնաշաղկուիթիւնը, այն, որ կը վերաբերի յանձնառութեանց ջրնջումին: Համաձայն վերոյիշեալ 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութեանց, զօրագունդի պետը կրնար ջրնջել լեզէոնականին յանձնառութիւնը Փիլիքական անընդունակութեան եւ կարգապահական պատճառներով: Այս վերջին զրգապատճառը, որ լեզէոնականին համար ստեղծուած իրաւական աննպաստ դրութեան հետեւանքն էր, կրնար տեղի տալ չարաչառութեանց, մանաւանդ, երբ արտակարգապահական այլ նկատումներ առաջնորդէին լեզէոնականին պետերը:

Լեզէոնականին յանձնառութեան ջնջումը կրնար հետեւանք ըլլալ նաեւ Լեզէոնի զօրացրումին: Ահա 26 Նոյ.ի 1919 թ.ի նախարարական հրահանգի մէկ ուրիշ տրամադրութիւնը, որ, իր կարգին, կրնար տեղի տալ չարաչառման արարքներու: Ան թոյլ կու տար լեզէոնականին զօրացրումը նոյնիսկ պատերազմի աւարտէն առաջ, երբ պարագաները այլեւս անհրաժեշտ չէին դարձներ Լեզէոնին զոյուիթիւնը: Արդէն այս է որ պատահեցաւ, երբ քաղաքական նկատումներու հետեւանքով վերջ տրուեցաւ զինուորական այս միաւորին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Շատ մը հարցեր պիտի չյատկանային, եթէ Արեւելեան Լեզէոնի կեանքին մէջ քաղաքականութեան դերը չվերլուծուէր գէթ

29. Վեիո Պետական խորհուրդի, 8 Նոյ.ի 1932 թուակիր: Հանգստեան քոշակի նախարարը ընդդէմ Գուլոեանի (*Recueil Lebon*, 1932, p. 925): Վեիո Պետական խորհուրդի, 15 Յունիսի 1933 թուակիր: Հանգստեան քոշակի նախարարը ընդդէմ Մանուէլեանի (*Recueil Lebon*, 1933, p. 632):

Հակիրճ կերպով: Քաղաքականութիւնը ղեր ունեցաւ Լեզէոնի ծը-
նունդին, զոյութեան եւ անոր վախճանին մէջ:

Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը քաղաքական նպատակ մը
ունէր: Եթէ ձեռքէն-Մուսայի Հայերը ինքնարուի կերպով ուղեցին
զինուորագրուիլ Փրանսական զօշի տակ, առ ի երախտագրու-
թիւն Փրանսական ծովոյժին կողմէ իրենց փրկումին, այս միաւո-
րին ստեղծուիւմը այնպէս, ինչպէս որ տեղի ունեցաւ, քաղաքական
նպատակ մը կը հետապնդէր: 1916 թ.ի Լոնտոնի երրեակ համա-
ձայնութիւնը նպատակ ունէր Կիլիկիոյ մէջ Հայերուն ինքնավարու-
թիւն մը տալ, եւ Լեզէոնը հիմը պիտի կազմէր Հայկական բանակի
մը՝ Կիլիկիոյ մէջ: Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին
կողմէ 27 Հոկտ.ի 1916 թ.ին, համաձայնութեան կնքումէն ետք, Գա-
հրէի Ազգային Միութեան զրկուած հեռադիրը բաւական յստակ է.
«Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտ.ի նամակս:
Բացայայտ երաշխիք ստացած ըլլալով որ Գաշնակիցներու յաղ-
թանակէն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացուին,
կը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները քաջա-
լերելու եւ զիւրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամա-
ւորներու զինուորագրութիւնը»(30): Հայ պատուիրակներ զրկուե-
ցան քիչ մը ամէն տեղ, մասնաւորաբար Մ. Նահանգներ, Հայկա-
կան փոքր պապութիւնէն ըստ հնարաւորի մեծ թիւով կամաւորներ
զինուորագրելու համար:

Կազմուած 1916 թ.ին, Արեւելեան Լեզէոնը ճակատ մեկնեցաւ
1918 թ.ի Օդոստոսին միայն(31): Բրիտանական կառավարութեան
բռնած զիրքը, որ ուշացուցած էր Լեզէոնի կազմութիւնը Փրանսա-
կան զօշին տակ, պատճառ եղած էր նոյնպէս զինուորական այս
միաւորի պատերազմի մասնակցութեան ուշացումին: Անդլիացիները
Փրանսական զօրագուններ չէին ուզեր Արեւելքի մէջ(32): Յամե-

30. Հեռագրին պատմէնը կայ Ֆրանսայի Արտաին Գործոց Նախարարու-
թեան արխիւներուն մէջ (Guerre 1914-1918, Légion d'Orient, քղրածար քիւ
580, քերք 191):

31. Այս բուականէն առաջ, Սուրիոյ Նաւաթիմը, որուն ենքակայ էր Ա-
րեւելեան Լեզէոնը, լեզէոնականներէ կազմուած փոքր խումբեր գործածած էր
բազմաքիւ անգամներ արշաւանքներ ընելու քրքական ծովեզերքին վրայ, հազոր-
դակցութեան միջոցները կործանելու, եւ Գասթէլ-Բիգո եւ Բուատ կղզիակներու
մէջ զօրանիստ հաստատելու համար (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ս. Levant, Carton 2, L. O.):

32. Մեր ներքէն դուրս է պատմականը ընել անգլո-ֆրանսական յարաբե-
րութեանց, Միջին Արեւելքի մէջ, 1914-1918 թթ.ի պատերազմի ընթացքին եւ երկու

նայն զէստ, Ֆրանսական զօրագունդերը մասնակցեցան 1918 թ.ի Սեպտեմբերի մեծ յարձակողականին Պաղեստինի ճակատին վրայ եւ Արեւելեան Լեզէոնը մինակը զբաւեց Լիբանանն ու Կիլիկիան:

Կիլիկիոյ զբաւման մասին պատերազմական նախարարութեան յղած իր տեղեկագրին մէջ, Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարը կը զբէ. «Կարճեցի պարտականութիւնը ստանձնել թրքական բանակի նահանջին հետեւելու մինչեւ Տարսուսէն լեռներ եւ ապահովել զինագաղարի տրամադրութեանց զօրձողութիւնը՝ ձերբակալելով ուշացած տարրերը եւ ստանձնելով պատերազմական իրեղէններու յանձնումը» (33): Այս զբաւումն է, զոր անդլիացիները, արդէն դառնացած Ֆրանսական ներկայութենէն Լիբանանի մէջ, չներեցին Ֆրանսացիներուն եւ Արեւելեան Լեզէոնն էր, որ Հայկական Լեզէոն դարձած, կրեց Դաշնակիցներու անհասկացողութեան հետեւանքը:

1919 թ.ի Յունուարի սկիզբը զօրավար Ալենպի հրահանգ տուաւ Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին՝ Արեւելեան Լեզէոնը քաշելու Կիլիկիայէն, զայն փոխարինելու համար հնդկական սրիկատով մը (34): Քանի որ այս հրահանգը չօրձողութեամբ, անդլիական հրամանատարութիւնը ուրիշ միջոցի գիծեց. հրահանգեց Կիլիկիայէն քաշել Հայկական Լեզէոնը եւ զայն Մարոք զրկել (35), միաժամանակ ընդգլխմանալով, որ Ֆրանսական զբաւման զօրախումբը զօրացուի Ֆրանսայէն եկող զինուորներով,

համաշխարհային պատերազմներու միջեւ ինկող ժամանակամիջոցին, սակայն կրնանք յիշել փոքր դէպք մը, որ կապ ունի այս լեզէոնին հետ: Այս միւսուրը չունեցաւ իր դրօշակը մինչեւ 1919 թ., քանզի անգլիական հրամանատարութիւնը միշտ մերժած էր որ ֆրանսական դրօշակներ տեսնուին զօրահանդէսներու ընթացքին: Արեւելքի Ֆրանսական Գունդերու հրամանատար զօրավարին թիւ 282/G եւ Ապրիլի 1919 թուակիր նստակը ուղղուած պատերազմական նախարարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

33. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 22/G եւ 4 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

34. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 31/G եւ 5 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

35. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 331/G եւ 5 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

որոնք պիտի ապահովէին Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կիլիկիոյ մէջ(36) :

Իրաւունքը օգնութեան հասաւ Ֆրանսական հրամանատարութեան : Անգլիացիներուն պատասխանուեցաւ որ «Հայկական Լեզէոնի կանոնադրութիւնը Հէր թոյլատրեր անոր օգտագործումը Կիլիկիայէն դուրս» : Արդարեւ, լեզէոնականները իրենց յանձնառութիւնը ստորագրած էին՝ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար, եւ ինչպէս որ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէրը կը նշէր Բարիզ ուղարկած էր հեռագրին մէջ՝ «կամաւորները զանգուածով պիտի պահանջէին ջընջել իրենց յանձնառութիւնը», եթէ Մարոք զրկուէին(37) :

Զկարենալով ոչ քաշել եւ ոչ ալ Մարոք զրկել տալ Լեզէոնը, զօրավար Ալենպի պահանջեց անոր լուծարքը : Առաջ քշուած պատըրուակը հայ զինուորներու այսպէս կոչուած օրինազանցութիւններն էին թուրք բնակչութեան նկատմամբ : Մասնակի դոհացում մը տրուեցաւ անգլիացիներուն՝ զօրացրումովը Հայկական Լեզէոնի Դ. դումարտակին, որ դեռ նոր կազմուած էր հայ նորազատ ռազմադերձերով(38) : Այս դումարտակի անձնակազմին մէկ մասը զօրացրուեցաւ եւ միւս մասը ցրուեցաւ մնացեալ երեք դումարտակներուն մէջ : Բանակի Պատմական Սպասարկութեան թղթածըրարներուն մէջ մենք չգտանք վաւերաթուղթեր, որոնք տալին պատճառը եւ իրաւական հիմնաւորումը այս զօրացրումին : Կրնայ ըլլալ որ այս միաւորը կազմուած էր եւ անոր զինուորները գէնքի տակ առնուած էին առանց անգլիական հրամանատարութեան արտօնութեան, եւ որ այս իրողութիւնը իրրեւ դրդապատճառ նկատի առնելով եւ անոնց պայմանադրութեան ջնջումին համար : Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին կողմէ մէկ ամիս ետք Հայֆայի անգլիական հրամանատարութեան ուղղուած նամակ մը, որով արտօնութիւն կը խնդրուէր հայեր զինուորագրելու՝ ամբողջացնելու համար զինուորներուն թիւը, նախապէս անգլիական արտօնութեան մը անհրաժեշտութիւնը ցոյց կու տայ եւ կրնայ հիմնաւորել մեր առաջ բերած թեզը(39) :

36. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր ժողովի փոխ փոխի քիւ 242 եւ 3 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

37. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր ժողովի փոխ փոխի 8 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

38. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին 27 Մարտի 1919 թուակիր տեղեկագիրը ուղղուած Անգլիական ԻԱ. Զօրամարմինին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

39. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին քիւ

Մէկ ամիս ետք, զօրավար Ալենպի կրկին անդրադարձաւ նոյն հարցին. ան երկրորդ անգամ ըլլալով պահանջեց Հայկական Լեզէոնին զօրացումը (40): Տրուած ըլլալով որ զարձեալ խօսք կ'ըլլար թուրք բնակչութեան նկատմամբ հայ զինուորներու վերաբերումի մասին, հակառակ անոր որ մենք պատմութեան գիրք չենք գրեր, պէտք է թերեւս պատասխանել թուրքերու այս ամբաստանութեան, որոնց անգլիացիները ականջ կու տային շատ հաճոյակատարօրէն (41). Կը պատասխանենք, պարզապէս ապացուցանելու համար որ քաղաքականութիւնը ուժեղ կերպով կը միջամտէր Արեւելեան Լեզէոնի կեանքին: Սխալ պիտի ըլլար կարծել որ հայ զինուորները, եթէ անվախ էին, նաեւ անմեղադրելի եղան միշտ: Պահանջել անոնցմէ տարեկան զինուորագրեալներու յատուկ ընթացք մը՝ պարզամտութիւն պիտի ըլլար, եւ ոչ մէկ զինուորական պետ երբեւէ պահանջած է եւ յաջողած է ձեռք բերել նման ընթացք մը իր ռազմիկներէն: Այն քանի մը օրինազանցութիւնները, զորս լեզէոնականները գործեցին, նոյնիսկ եթէ բացատրելի էին այն բոլորով, զորս թուրքերը ըրած էին հայերուն, շանցան սահմանները որեւէ երկրի մէջ որեւէ յաղթական բանակի յօռի վարքերուն: Եզրակացնելու համար, կարելի է մէջբերել Կիլիկիոյ զրաւման մասին Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու ընդհանուր հրամանատարի տեղեկագրին այն հատուածը՝ որ կը ցոյցանէ հայ զինուորներուն հոգեվիճակը այնքան, որքան անոնց ընթացքը: Զօրավարը կը գրէ թէ Կիլիկիան զրաւելու համար միայն «հայ զինուորներ ունէր, որոնք կ'այրէջին այնքան տարիներ իրենց կրած անիրաւութեանց վրէժը լուծելու փափաքով: Երկաթեայ կարգապահութիւն պէտք էր զանոնք ստիպելու համար, որ իրրեւ զինուոր վարուին, եւ ես տրամադրութեանս տակ նոյնիսկ Ֆրանսական մէկ գումարտակ չունէի հնազանդութիւն պարտագրելու համար հայկական հա-

11027/1 եւ 26 Սեպտ.ի 1919 թուակիր նամակը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

40. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին Բիւ 578/G եւ 29 Ապրիլի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

41. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գումիսէր Ժորժ Փիֆոյի արտաքին գործոց նախարարին ուղղած Բիւ 342 եւ 3 Մարտի 1919 թուակիր հեռագրէն հատուած մը ցոյց կու տայ անգլիացիներու կողմնակալութեան չափը. «Անգլիական կառավարութեան համար միշտ դիւրին պիտի ըլլայ պնդել Բէ այս զօրաժողովը (հայերու) կը խռովէ թուրքերը եւ կրնայ ստեղծել խռովիչ վրդովմունք» (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

կազդեցութեան սանձադերձման պարագային, և կարգը վերահաստատելու համար ղեռ հնարաւոր ծանր խոռովութեանց պարագային: Նման պայմաններու մէջ, եւ զիս երջանիկ պէտք է նկատեմ, վախ ազդելու միջոցով եւ առանց ծանր միջադէպի, Կիլիկիոյ թուրք զինուորական եւ վարչական իշխանութիւնները Փրանսական զրաւման ենթարկել յաջողելու համար»(42):

Հայկական Լեզէոնը լուծարքի ենթարկելու անդլիական պահանջը իրաւական ոչ մէկ հիմք ունէր: Հայերը յանձնառու եղած էին ծառայելու պատերազմի ընթացքին, որ ղեռ վերջ գտած չէր, եւ քանի մը զինուորներու անհատական յանցանքները, որքան ալ ծանր եղած ըլլային, չէին կրնար առաջնորդել հաւաքական պատժարկումի մը: Հայկական Լեզէոնի լուծարքին քաղաքական եւ զինուորական անպատեհութիւնները չէին խուսափած Արեւելքի Փրանսական իշխանութեանց ուշադրութենէն, որոնք զանոնք հաղորդեցին Բարիկ(43):

Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատարը պատասխանեց անդլիացիներուն. «Առաջնց պատերազմական նախարարութեան արտօնութեան՝ իրաւունք չունիմ լուծելու Հայկական Լեզէոնը եւ անկէ նման բան կրնամ պահանջել միայն Բարձր Գոմիսէր Պըն. Ժորժ Փիքոյի համաձայնութեամբ, որուն մօտալուտ Պէյրութ ժամանման կը սպասեմ»(44):

Հայկական Լեզէոնի լուծարքը տեղի չունեցաւ անդլիական ուղղակի ճնշման տակ, սակայն տեղի ունեցաւ աւելի ուշ՝ Մերձաւոր Արեւելքի Փրանսական քաղաքականութեան մէջ եղած փոփոխութեան հետեւանքով: Մնաց որ այն օրէն ի վեր, երբ Արեւելքի մէջ Անդլիոյ եւ Փրանսայի զրաւման ղօտիները յստակօրէն ճշդդւեցան, եւ երբ ամէն երկիր զրաւեց իր ղօտին, Փրանսական ղունդերը զադրեցան անդլիական հրամանատարութեան ենթարկուելէ. այսուհետեւ, վերջինս չէր կրնար հրահանգներ տալ այլեւս Փրանսական հրամանատարութեան: Սակայն 1919 թ.ի վերջերը Փրանսական արեւելեան քաղաքականութեան մէջ շատ թրջանապատ տրեւելում մը սկսաւ երեւան դալ(45): Այս նոր քաղաքականութեան

42. Հեռագիր քիւ 22/G եւ 4 Յունուարի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած:

43. Հեռագիր քիւ 578/G եւ 29 Ապրիլի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած:

44. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին քիւ 7203/3 եւ 23 Ապրիլի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Levant, Carton 5, L. O.):

45. Յատկանշական է նկատել այն տարբեր տիտղոսները զորս ունեցան Արեւելքի ֆրանսական բարձր գոմիսէրները. «Ֆրանսական Համրապետութեան Բարձր

մութհակը վճարողը հայերը եղան, իսկ օգտուողները՝ քեմալական թուրքերը: Այս քաղաքականութիւնը ճակատադրականորէն առաջնորդեց Հայկական Լեզէոնի լուծարքին, եւ մէկ տարի ետք, Փրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ լքումին(46): 1919 թ.ի վախճանին, Հայկական Լեզէոնի երկու նոր միաւորներու կազմութեան արտոնութեան մասին խնդրանքի մը արդէն կը պատասխանուէր հետեւեալ ձեւով, Փրանսայի վարչապետ եւ պատերազմական նախարարին կողմանէ. «Մենք չա՛հ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահպանելու թիւր այս Լեզէոնին, որուն կարեւորութիւնը, արդարացուած՝ պատերազմի զործողութեանց ընթացքին, այլեւս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք շարունակելու Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ»(47):

Արեւելքի Փրանսական իշխանութիւնները զուր փորձեցին զգալ տալ Կիլիկիոյ մէջ Հայկական ուժեղ զօրախումբի մը անհրաժեշտութիւնը քեմալականներուն դէմ իրենց պայքարին մէջ. Փրանսական կառավարութիւնը հրահանգեց աստիճանաբար եւ զաղտնորէն նուազեցնել Հայկական Լեզէոնին թիւը: Պէշրութէն համապատասխան հրահանգներ տրուեցան Ատանայի զօրարածնի հրամանատարին եւ պարբերաբար յիշեցումներ եղան այդ մասին: Աստիճանաբար Հայկական Լեզէոնի երեք զումարտակները մէկի իջան(48): Իրաւականորէն ասիկա կարելի էր. օգտագործուեցան 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութիւնները, որոնք

Գումիսէր Սուրիոյ եւ Հայաստանի», «Բարձր Գումիսէր Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ», եւ ուրա՛ «Բարձր Գումիսէր Սուրիոյ եւ Լիբանանի»:

46. Անգարայի դաշնագիրն է, ստորագրուած 20 Հոկ.ի 1921 թ.ին, որ վերջ դրաւ պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ եւ որոշեց Կիլիկիոյ պարպումը փրանսական զուեղերէն: Անգլիա պաշտօնապէս բողոքեց Ֆրանսայի մօտ Թուրքիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կնքուելուն համար, բան մը, որ հակառակ էր 30 Նոյ.ի 1915 թ.ի յայտարարութեան, որով Գաշնակիցները «կը պայմանաւորուէին, իրարու հետ, անջատ խաղաղութիւն չկնքել ներկայ պատերազմի ընթացքին»: (Յայտարարութեան պատճէնը տեսնել Փ. Ֆոշէյ, Նշ. աշխ., հտր. Բ., էջ 104):

47. Ֆրանսայի վարչապետ եւ պատերազմական նախարարին բիւ 10349-9/11 եւ 17 Գեկտ. 1919 բուակիր պաշտօնագիրը ուղղուած Արեւելի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

48. Արեւելի Բանակին ընդհանուր հրամանատարին բիւ 373/21 եւ 22 Ապրիլի 1920 բուակիր հեռագիրը Ֆրանսական Ա. Զօրաւճիւնի հրամանատարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

կը թույլատրէին իրրեւ կարգապահական միջոցառում ջնջել յանձնառութեան պայմանագրութիւնները: Զինուորական կանոններէն նուազագոյն չեղումը պատրուակ ծառայեց ճամբելու համար լեզէոնականները, որոնք, պատրանաթափ՝ դէպքերու դարձուածքէն, իրենց կարգին, չխուսափեցան անոր առիթ տալէ (49): Բազմաթիւ լեզէոնականներ անձամբ պահանջեցին իրենց արձակումը: Վերջապէս, 1 Մայիսի 1920 թ.ին Պէյրութէն եկաւ վերջին գումարտակին զօրացրման հրահանգը: Այդ օրերուն անոր կէսը կը պաշտպանէր պաշարուած զօրանխառ մը, որուն հետ հաղորդակցութիւնները կտրուած էին: Այս պատճառով, անոր զօրացրումը ուշացուեցաւ մինչեւ 1 Սեպտ.ի 1920 թ.(50): Իրականին մէջ զօրացրումը աւարտեցաւ միայն 27 Սեպտ.ի 1920 թ.ին(51): Պէտք է նկատել որ Արեւելքի Բանակի զլիսաւոր հրամանատարին կողմէ տրուած զօրացրման հրահանգը օրեւէ ակնարկութիւն չէր պարունակեր նախարարական որոշումի մը մասին: Կը թուի թէ նախաձեռնութիւնը կատարուած է Պէյրութի մէջ, Կիլիկիոյ մէջ Փրանսական քաղաքականութեան ընդհանուր արեւելյումէն ներշնչուած: Լեզէոնականներուն արձակումը հետեւանք չէր անոնց յանձնառութեան պայմանագրութեան պայմանաժամի աւարտին: Արդարեւ, 24 Հոկտ.ի 1919 թ.ի հրամանագիրը – զրուած 23 Հոկտ.ի 1919 թ.ի օրէնքի 2-րդ յօդուածի տրամադրութեանց հիման վրայ, օրէնք, որ իրաւականօրէն վերջ կու տար պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի մէջ – , իր առաջին յօդուածին մէջ կը տրամադրէր որ «Հայկական եւ Սուրիական լեզէոններուն օժանդակ լեզէոնականներուն պատերազմի տեսողութեան համար ստորագրած

49. Բարիզէն հրահանգներ տրուեցան որպէսզի հայեր զինուորագրեն Օտար Լեզէոնի համար: Ատանայի շրջանի հրամանատար գորավարին քիւ 2428/1 եւ 27 Մարտի 1920 քուակիր մասակը կը տեղեկացնէ անկարելիութիւնը հայերը զինուորագրելու Օտար Լեզէոնի համար, քանզի անոնք կ'ուզեն կռուիլ մի միայն իրենց երկրին ազատագրման համար (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

50. Կրկնակի հրամաններուն, զորս Պէյրութէն կը ստանար, Ատանայի շրջանի հրամանատար գորավարը պատասխանած էր. «Զօրացրման գործողութիւնը կը պարտադրէ որ նախ հաղորդակցութիւնները վերահաստատուին Ատանայի եւ ձիւհանի միջեւ: Ես չեմ կրնար արձակել հայերը, որոնք ձիւհան կը գտնուին, քանզի անոնք չեն կրնար ձգել այդ վայրը: Հեռագիր քիւ 1402/3 եւ 17 Յուլիսի 1920 քուակիր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

51. «Վերջին հայ կամաւորներու զինաքափութիւնը եւ զօրացրումը ամբողջական կերպով լրացաւ 27 Սեպտ.ի 1920 ք.ին»: Կիլիկիոյ Զօրաբաժնի հրամանատար գորավարին քիւ 1871/3 եւ 1 Հոկտ.ի 1920 քուակիր հեռագիրը Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

յանձնառութեան պայմանագրութեանց վաւերականութիւնը երկաթաձգուած է մինչեւ այն թուականը, որ պիտի ճշդուի հրամանագրով եւ որ պիտի չկրնայ անցնիլ թուականէն անդին այն օրէնքին, որ պիտի վաւերացնէ իրազարգութեան դաշինքը Թուրքիոյ հետ»:

Այս գործընթացը համապատասխան էր 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութիւններուն, որ յտակօրէն կ'ըսէր. «Լեզէոնը կրնայ զինացրուիլ պատերազմական նախարարին կողմէ» (52), եւ լաւ կը յարմարէր իրենց օժանդակի հանգամանքին պատճառով լեզէոնականներուն համար ստեղծուած իրաւական անորոշ կացութեան: Ընդհակառակն, համապատասխան չէր ո՛չ տառին եւ ո՛չ ալ ոգիին Դաշնակիցներուն եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ 1916 թ.ին կնքուած համաձայնութեան, որ կը վերաբերէր Կիլիկիոյ մէջ հայերուն ինքնավարութեան տուչութեան եւ ազգային բանակի մը կազմութեան, որուն հիմը պիտի կազմէր Լեզէոնը: Սակայն պատմութեան մէջ առաջին անգամ չէ որ քաղաքականութիւնը յաղթանակ կը տանէր իրաւունքին վրայ:

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
ՔԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԽԻՒՆԵՐԷՆ

Ֆրանսայի Արաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւները (Արեւելեան կամ Հայկական Լեզէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը.

Guerre 1914-1918
Légion d'Orient

Վաւերաթուղթերը գեղեցուած են չորս թղթածրարներու մէջ, որոնք կը կրեն հետեւեալ թիւերը.

52. Կիլիկիա իր կատարած քննութեան ընթացքին Արեւելի բանակի ընդհանուր երաւմատար զօրավար Կուրոն իր 19 Օգոստոսի 1920 քուակիւր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Սպաներ, ենթապոյաներ, տասնապետներ եւ լեգէոնականներ. Ձեզմէ բաժնուելու նախօրեակին պարտք կը զգամ ձեզի արտայայտել երախտագիտութիւնս ձեր փառապանծ ծառայութիւններուն համար: Պիտի պահեմ անչնչելի յիշատակը ձեր քաջութեան եւ եռանդին: Վեհանձն Ֆրանսան եպարտութեամբ պիտի յիշէ որ պատիւն ունեցաւ Հայաստանի գաւակներուն վստահելու մասը սուիսներ, գորս անոնք գործածեցին խանդավառութեամբ»:

- Թիւ 890, Սեպտեմբեր 1915-էն Նոյեմբեր 1916,
- Թիւ 891, Դեկտեմբեր 1916-էն Մայիս 1917,
- Թիւ 892, Յունիս 1917-էն Հոկտեմբեր 1917,
- Թիւ 893, Նոյեմբեր 1917-էն Ապրիլ 1918:

Հետ արխիւներու ցուցակին, Ապրիլ 1918 թ.էն վերջի վաւերացութեան վաւերացութեան կորսուած են Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին: (Ծանօթ. Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներուն մէջ Լեզէոնի վերաբերեալ վաւերացութեան զոյուլիան ունին մինչեւ այս միաւորին լուծարքի թուականը):

Կրկնութիւններէ խուսափելու համար Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վաւերացութեան ընդունելու համար պիտի գործածեմ երկու թիւեր, որոնցմէ առաջինը թղթածրարին թիւն է, իսկ երկրորդը՝ թերթին թիւը. օրինակ 890-15 կը նշանակէ թէ խնդրոյ առարկայ գրութիւնը թիւ 890 թղթածրարին 15-րդ թերթն է: Երբ վաւերացութեան մէկէ աւելի թերթեր կը պարունակէ, պիտի նշուի հետեւեալ ձևով. 890-22, 23, 24, այսինքն՝ թիւ 890 թղթածրարին 22, 23 եւ 24-րդ թերթերը:

890-1. Պաշտօնագիր 11 Սեպտ.ի 1915 թուակիր ծովային նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը հարցուի թէ ձեւէ-Մուսայէն ազատագրուած հայերը ո՞ր պէտք է տարուին:

890-2. Հեռագիր 10 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, «Ժան Տարք» զրահատրի հրամանատարէն Ծովային Նախարարութեան: Կը յայտնէ թէ Կիպրոսի անդլիական իշխանութիւնները չեն ուզեր հայերը ընդունիլ կղզիին մէջ:

890-3. Հեռագիր թիւ 220 եւ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ թէ 3450 հայեր ցամաք հանուեցան Փոր-Սայիտ:

890-4. Հեռագիր թիւ 2069 եւ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: «Սըր Նիքոլըն յայտնեց որ Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի անդլիական իշխանութիւնները անկարելիութեան մէջ են հայերը հոն ընդունելու, բնակարանի չգոյութեան պատճառով: Յանձնարարեց որ ղրիմուի Իտալիոյ, որ կրնայ թերեւս հայերը ընդունիլ Հոռոս կղզիին մէջ»:

890-5,6. Նամակ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Բարիկի անդլիական դեսպանէն Ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարին: Դեսպանը կը յայտնէ թէ «Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը բոլորովին անտեղեակ էր այն պարագաներուն, որոնց մէջ

փոխադրելու, ուր անոնք իրենց կրօնակիցներու մօտ պիտի դանդաղանային և նեղուկ»։ «... Հարցուցէք Սըր Կրէյնը թէ պիտի ուզէ՞ր ընկերակցել այն խնդրանքին, զոր միտք ունիմ ընել այս մասին Փեղրոկրատ»։

890-13. Հեռագիր թիւ 135 եւ 17 Սեպտ.ի 1915 թուակիր արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստրին։ Տեղեկութիւններ կ'ուղարկուի Փոր-Սայիտի ճեպէլ-մուսայիներու մասին (թիւ, արհեստ եւլն.) եւ «... գիտցուցէք մանաւանդ թէ կարելի՞ է անոնցմէ զինուոր արձանագրել Արեւելքի մեր օտար զուգորակին համար»։

890-15. Հեռագիր թիւ 217 եւ 18 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Թունուզի Փրանսական կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կառավարիչը քաղաքական անպատեհութիւններ կը տեսնէ հայերու Թունուզ ընդունուելուն մէջ եւ կ'առաջարկէ դանոնք տանիլ Բորսիլի կողմէն։

890-16. Հեռագիր թիւ 224 եւ 19 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ։ Կը յայտնէ թէ ճեպէլ-մուսայիներու մէջ 869 այր մարդ կայ, 15-60 տարեկան, որոնցմէ 500 հատը կրնան լաւ զինուորներ բլլալ։ «Զօրավար Մաքսուէլ (Ծանօթ. Եգիպտոսի անգլիական ուժերու ընդհանուր հրամանատար) առաջարկած է հայերու պետին որ 500 կամաւորներով հայկական լեզէոն մը կազմուի, որ կրնայ զօրացուիլ Ամերիկայի հայերով, եւ որ կրնայ գործածուիլ արշաւանքներ ընելու թրքական ծովեզերքի վրայ, Ալեքսանտրէի չըրջանին մէջ։ Հայերուն պետը յայտնեց որ շատ չիօթած էր այս առաջարկէն, քանզի ինք կ'ուզէ աւելի մեր կողքին կռուիլ»։ (Ծանօթ. Ըստ Փրանսացի տեղակալ Սենթ Քէնթէնի մէկ գրութեան, նոյնպէս նախարարին ուղղուած, հայ պետին անունն է Փիէր Տիմազեան)։

890-17. Հեռագիր թիւ 236-G եւ 20 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Մարոքի կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին։ Կը յայտնէ թէ չի կրնար հայերը Մարոք ընդունիլ քաղաքական պատճառներով. «Այս արարքին մէջ պիտի տեսնուէր հաստատ փաստը մեր ձախողութեան Արեւելքի մէջ եւ թուրքերուն յաղթանակը Դաշնակիցներու վրայ»։

890-21, 22, 23. Երեք հեռագիրներ, թիւ 226, 227, 228 եւ 22 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ։

Փոր-Սայիտ բանակած հայերու թիւն է 4083 անձ, որոնցմէ 912 այր մարդ, 1296 կին, 697 մանչ, 547 աղջիկ, 631 մանուկ։ 500 անձ կռուելու կարող են։

«Իրենք կ'ուզէին զէնքեր եւ ռազմամթերք, կոխը շարունակելու համար: Ծովակալը չկարողանալուն իրենց զոհացում տալ, անոնք յօժարած են նաւ ելլել: Ես անձնապէս տեսայ եւ հարցաքննեցի իրենց պետերէն շատերը. բոլորն ալ կ'ուզեն զինուել եւ երթալ իրենց վրէժը առնել թուրքերէն»:

«Հայ պետերը ինծի բախն որ բոլորին փափաքն է գործել Քըրանտայիններու հետ, բայց եթէ անգլիացիները իրենց գործակցութիւնը ուզեն, իրենք պիտի չկրնան մերժել: Պետք նոյն իսկ իմ խորհուրդը հարցուց թէ ինչ պէտք էր պատասխանէր հաստատ ահանջքի մը: Ես իրեն պատասխանեցի որ Փրանսական եւ անգլիական կառավարութիւնները պիտի խորհրդակցին հայերու մասին եւ խորհուրդ տուի համբերել եւ սպասել ինչ որ պիտի որոշուի»:

«... Հայերը լեռնային երկրէ են, վստահօրէն կրնան գերազանց բարդիպաններ ըլլալ. կը կասկածիմ որ կարողանան լաւ կանոնաւոր զինուորներ ըլլան»:

890-25. Հեռագիր թիւ 231 եւ 23 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահրէի Փրանսական մինիստրէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ որ զօրավար Մաքսուէլ կ'առաջարկէ զէնք տալ հայերուն եւ զիրենք զրկել իրենց լեռները «ուր անոնք ապստամբութեան բոյնէր կրնան տեսնել, ինչ որ իրեն պիտի քաջ հայ կամաւոր բոլոր երկիրներէն»: Զօրավարը կ'ուզէ որ Փրանսական կառավարութիւնը իր վրայ առնէ հայերու բեռը:

890-29-30. Նամակ 29 Սեպտ.ի 1915 թուակիր Արշակ Զօրանեանէն արտ. գործոց նախարարին: Ճեպէլ-Մուսայի հայերուն իրը զինուոր օգտագործման մասին. «Հայերու անջատ շարժումը այս ատեն ինձ անխոհեմ կը թուի: Ես շատ փափաքելի կը զանեմ որ Դաշնակիցներու գործողութիւն մը՝ հայերու գործակցութեամբ, չուշանայ եւ նոյնիսկ ան զուգադիպի այն մեծ ճիգին հետ որ տեղի պիտի ունենայ Կ. Պոլսոյ դէմ: Ես չեմ կարծեր որ թուրքերը ներկայիս շատ ուժեր ունենան Կիլիկիոյ մէջ»:

890-32-էն 36. Տեղեկագիր թիւ 286 եւ 17 Սեպտ.ի 1919 թուակիր, Միջերկրականի Փրանսական 3-րդ նաւատորմի ղեկավարի առժամեայ հրամանատար զեր-ծովակալ Տարիէնէն ծովային նախարարին. «Եգիպտոսի հայ տարագիրներու բնակութիւնը եւ սնունդը ապահովելու համար առնուած առժամեայ կարգադրութեանց մասին»: Տեղեկագիրն մէջ զրուած է նաեւ հետեւեալը. «Մինչեւ հիմա չկրցայ հաւաքել կատարեալ փաստաթղթիւն որ պէտք է գիտցնել տալու այն շարժառիթները, որոնք որոշել տուին Տեսէ զրահաւորի հրամանատարին՝ 3-րդ նաւատորմի ղեկավարին հրամանատար ծովակալին արտօնու-

թեամբ, հայ բնակչութեան անմիջական պարպումը, եւ նաեւ կա-
տարուած գործողութեանց մանրամասնութիւնները»:

890-39, 40. Նամակ 11 Հոկտ.ի 1915 թուակիր Բարիզի անգ-
լիական դեսպանէն Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին: Կը
յայտնէ իր կառավարութեան դժգոհութիւնը Եգիպտոս գտնուող
հայերու մասին եւ կը նշէ զանոնք տեղւոյն վրայ օգտագործելու ան-
կարելիութիւնը: Ֆրանսական իշխանութիւնները պէտք է շուտով
կարգադրեն այս հարցը: Եգիպտոսի անգլիական իշխանութիւնները
«կ'առաջարկեն որ ինդրոյ առարկայ անձինք պէտք է զրկուին զօր-
ծելու Կալիրովի ծովեզերքը, ուր անոնք կրնան շատ օգտակար ըլ-
լալ»:

890-41. Հեռագիր թիւ 152 եւ 12 Հոկտ.ի 1915 թուակիր,
արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրին:
Վերոյիշեալ նամակին պարունակութիւնը կը հաղորդէ եւ իրմէ կը
պահանջէ դիւրացնել գործադրութիւնը այն միջոցներուն, որոնք
ձեռք պիտի առնուին հայերը զրկելու աշխատանքի Մուտրոսի նա-
ւահանգիստը, եւ որոնց մասին պատերազմական նախարարը պէտք
եղած հրահանգները զրկած է Գահիրէի Ֆրանսական զինուորական
մարմինին:

890-43. Հեռագիր թիւ 254 եւ 13 Հոկտ.ի 1915 թուակիր,
Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին:
«Հայերը ցաւով միայն պիտի ընդունին իրր բանուոր ծառայել:
Այսուհանդերձ իրենցմէ շատեր ինծի յայտարարեցին որ պիտի հա-
մակերպին ատոր, քանզի մեզի հանդէպ երախտագիտութեան պարտք
մը ունին»:

Հայերը կը յայտնեն նաեւ որ պէտք է որ իրենք իրր
թուրք ռազմագերիներ նկատուին Դաշնակիցներու կողմանէ:

890-45. Հեռագիր թիւ 33, եւ 29 Հոկտ.ի 1915 թուակիր,
Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին:
Կը յայտնէ թէ դժուարութիւններ կան Փոր-Սայիտի տարազերնե-
րու պէտքերը Եգիպտոսի հայ զաղութին կողմանէ հոգալ տալու
մէջ: Մինչեւ հիմա հանդանակուած գումարով կարելի է միայն հա-
զուստ եւ ծածկոցներ բաշխել ճեպէլ-մուսայիներուն: Մնունդը
միշտ կ'ապահովուի անգլիացիներու կողմանէ:

890-48, 49, 50, 51. Տեղեկագիր 2 Նոյ.ի 1915 թուակիր,
Միջերկրականի Ֆրանսական 3-րդ Նաւատորմիղի հրամանատարէն
ծովային նախարարին, Բարիզ: Հակառակ կ'արտայայտուի հայե-
րուն իրր բանուոր գործածուելուն: «Ճեպէլ-Մուսայի հայերը չեն
անոնցմէ, որոնք թոյլ տուին որ զիրենք ջարդեն: Անոնք բնաւ չեն
այն կրաւորական անձերէն, զորս Եւրոպան վարժուած է տեսնելու
տանէնին, զրեթէ առանց քթմնջիւնի, ամենազարհուրելի լուծը»:

Ծովակալը կ'առաջարկէ զինել հայերը եւ զրկել զանոնք փոքր արշաւանքներ ընկու թրքական երկաթուղիի գծին վրայ, Պաքէէի փապուղին եւ կամ Ռաճուի կամուրջը:

890-60, 61, 62. Նամակ թիւ 50 եւ 10 փետրուարի 1916 թվակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ որ Առաքել Պէյ Նուպար եկած է զինք տեսնելու իրեն հաղորդելու համար Դոկտ. Կիպպընզի (Նիւ Էմբ Թայմըզի խմբագիր) կողմանէ, յանուն ամերիկեան յանձնախումբերու, որոնք կը հետաքրքրուին թուրքիոյ հայոց ճակատագրով, որ իրենք ցաւալի եւ վտանգաւոր կը գտնեն հայերու զինուորագրուելը Դաշնակիցներու կողմանէ, քանզի ասիկա կընայ վրիժառութեան տեղի տալ դեռ թուրքիոյ մէջ գտնուող հայերու հանդէպ: Մինիստրը կը յայտնէ Առաքել Պէյ Նուպարին թէ հայերու օգտագործումը նախատեսուած է իրենց իսկ փափաքին վրայ եւ «թուրքիոյ հայերու բնաջնջումը հասած կը թուի իր վերջին ծայրին եւ Դոկտ. Կիպպընզի նկատողութիւնները զժբախտաբար այլեւս քիչ արժէք ունենալ կը թուին»:

Նամակին մէջ գրուած է նաեւ հետեւեալ զէպքի մասին: Ծովակալ Մորո (Միջերկրականի Ֆրանսական 3-րդ Նաւատորմի Նրամանատար) այցելութիւնը կ'ընդունի Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող երկու անձերու, որոնք իրենց եւ Պօղոս Նուպար Փաշայի անունով «կը խնդրեն արագացնել Փոր-Սայիտի հայ տարագիրներուն զինուորական վարժութիւնը, զինումը եւ անոնց օգտագործումը Ասիոյ մէջ»: Ծովակալը յիշեալ երկու անձերը կը զրկէ կապի անդլիական սպային, որ անոնցմէ կը պահանջէ իրենց խնդրանքը ներկայացնել զբաւոր կերպով: Գրաւոր խնդրագիրը ստանալէ վերջ, կապի անդլիացի սպան, կարծելով որ իրեն ներկայացող անձերը Հայ Ազգ. Միութիւնը կը ներկայացնեն, նամակով մը կը հարցնէ իրենց թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ հայերը կընան օգտագործուիլ: Այս նամակին զրկուելէն ծովակալ Մորո անտեղեակ կը մնայ: Վերոյիշեալ երկու անձերը իրենց ստացած գրութիւնը կը փոխանցեն Առաքել Պէյ Նուպարին, որ կը կարծէ թէ ծովակալ Մորոյի կողմանէ առնուած նախաձեռնութեան մը առջեւ կը գտնուի: Եղած քննութիւններէն այնպէս կը հետեւի որ երկու կուսակցականները ինքնանկախ գործած են, ուղելով Դաշնակիցները ստիպել հայերու զինուորագրման եւ այսպիսով՝ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը գնել կատարուած իրողութեան առջեւ:

Ֆրանսայի մինիստրը կը յայտնէ իր նամակին մէջ որ յիշեալ երկու հայերը (որոնց անունը չի տար) Հայ Ազգ. Միութեան անդամ են, սակայն համակարծիք չեն միւս անդամներուն հետ: Առա-

ջինները կ'ուզեն ուղղակի դործունէութիւն մը՝ կոռուելով, մինչդեռ միւսները «կ'ուզեն իրենց պահանջները հետապնդել պարագաներուն ներածին չափ օրինաւոր դործունէութեամբ մը, եւ հարցը կը ձգեն Դաշնակիցներուն՝ ապագային առնելիք որոշումներուն»:

Մինիստրը իր նամակին վերջաւորութեան կը յայտնէ թէ ծովակալ Մորո իմանալով որ ուզած են զինք խաղի բերել «քիչ համամիտ կը թուի հայերու զինուորական վարժութիւնը շարունակելու»:

890-67. Նամակ 22 Մարտի 1916 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն ծովակալ Մորոյի: Հակառակ կ'արտայայտուի հայերուն թուրքիոյ դէմ առանձնապէս դործածութիւն: Կը յիշէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին ուղերձը, որով կը պահանջուի բոլոր հայ զաւութներէն ետ կենալ ամէն քաղաքական դործունէութենէ: Նամակին մէջ կ'ըսուի նաեւ որ «եթէ կան հայեր, որոնք կ'ուզեն եւ կարող են կրօնի, անոնք պէտք է զինուորացրուին Դաշնակիցներու զօշին տակ եւ մաս կազմեն անոնց կանոնաւոր զօրագուններուն»:

890-69, 70, 71. Տեղեկագիր 8 Ապրիլի 1916 թուակիր, տեղակալ Սէնթ Քէնթէնէն պատերազմական նախարարին: Փոր-Սայիտի տարագիրներուն մասին տեղեկութիւններ կու տայ եւ ի մէջ այլոց կը յայտնէ որ հայերուն թուրքիոյ երկաթուղիի զիծին դէմ դործածութեան ծրագիրը մէկզի դրուեցաւ Պօղոս Նուպար Փաշայի պահանջին վրայ: Ներկայիս մօտ 250 անձ նաւաստիներու կողմանէ կը մարզուին եւ կը յանձնարարէ Օտար Լեզէոնի մէջ ընդունել այն հայերը, որոնք կ'ուզեն կռուիլ:

890-72. Նամակ թիւ 3221-9/11 եւ 21 Մայիսի 1916 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտ. դործոց նախարարին: Պօղոս Նուպար Փաշայի ծովակալ Մորոյի ուղղած գրութեան պատասխանելով, կը յայտնէ որ կարելի չէ հայերը ընդունել Օտար Լեզէոնի մէջ: (Ծանօթ. 16 Օգոստոսի 1915 թուակիր Փրանսական օրէնքը ասիկա չէր թույլատրեր: Տես՝ Աստ, էջ 45):

890-74. Հեռագիր թիւ 837 եւ 4 Յուլիսի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտ. դործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ Ամբրիկայի հայերը կ'ուզեն որ անգլիացիներու մօտ Հնդկաստանի մէջ դաշնակց, թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմագերիները ազատ արձակուին, որպէսզի դաշնակից բանակներու մէջ կռուին թուրքերու դէմ: Դեսպանը կը հարցնէ թէ Ֆրանսան կրնա՞յ յանձն առնել յիշեալներուն ծախքերը, եւ կ'աւելցնէ. «Կիպրոսի մէջ հայկական զօրախումբի մը միայն ներկայութիւնը կրնայ ինքնին մտահոգել թուրքերը»:

890-76. Նամակ 19 Յուլիսի 1916 թուակիր, արտ. գործոց նախարարին պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ նկատի առնելով Արեւելքի ներկայ կացութիւնը (կ'ակնարկէ արարական ապրտամբութեան) Ֆրանսան չա՛ռ ունի ներկայ բլլալու այդ հոգա՛մասին վրայ: Կը հարցնէ թէ արդեօք կարելիութիւն կ'ո՞յ հայթաթե՛լու զէնքերը և անձնակազմը, որոնք հարկաւոր են 5000 հոգիէ բաղ՝ կացած հայ զօրախումբի մը կազմութեան:

890-85, 86, 87. Նամակ թիւ 150 և 1 Օգոստոսի 1916 թուակիր, Ֆրանսական բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավար Ժոֆրէէն պատերազմական նախարարին: Այն կարծիքէն է որ պէտք է կազմել չորս զուժարտակներէ բաղկացած հայկական զօրախումբ մը Ֆրանսացի սպաներէ ղլխաւորուած: Այս միաւորը պէտք է դրուի Սուրիոյ Նաւաբաթինի հրամանատարութեան տակ, քանզի Արեւելքի Բանակը վայրէջն հետու է կարողանալ լաւ պայմաններու մէջ օգտագործելու համար այս զօրախումբը:

890-93. Նամակ թիւ 5140 և 10 Օգոստոսի 1916 թուակիր, պատերազմական նախարարին արտ. գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ համաձայն է Կիպրոսի մէջ հայկական միաւորի մը կազմութեան: Կ'առաջարկէ անգլիական կառավարութեան հաւանութիւնը առնել այս մասին և զինուորական առաքելութիւն մը զրկել Արեւելք՝ խնդրը տեղւոյն վրայ քննելու համար:

890-99. 22 Օգոստոսի 1916 թուակիր նօթով մը արտ. գործոց նախարարը կը պատասխանէ սուրիացի պետերէ եղած առաջարկի մը, Հարաւային Ամերիկա բնակող, իրենց հայրենակիցներէն միաւոր մը կազմելու համար Ֆրանսական զօրջին տակ: Նախարարը կը յայտնէ թէ Ֆրանսան չի կրնար ուղղակի, տեղւոյն վրայ զինուորազրկել սուրիացիները և կ'առաջարկէ սուրիացի կամուրներէ կազմել զուժարտակ մը և զայն կցել Կիպրոսի մէջ կազմուելիք հայկական միաւորին:

890-107. Նամակ թիւ 356 և 10 Սեպտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը փոխանցէ Ֆրանսական զինուորական առաքելութեան պետ՝ դեր-դըն-դապետ Պրեմոնտի մէկ զրութիւնը, որ կը յանձնարարէ հայերը օգտագործել, զանոնք Կիպրոսի մէջ մարդէլէ յետոյ: Արդէն 200 հոգի բոլորովին մարդուած են և 200 հոգի ալ կրնան պատրաստ բլլալ քիչ ատենէն: Կը յայտնէ թէ անգլիացիները կ'ուզեն 200 հայ զրկել Սալոնիկ՝ գործածուելու համար իբր ջորեպան իրենց բանակին մէջ:

890-114. Հետադիր թիւ 1203, և 13 Սեպտեմբերի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտ. գործոց նախարարին:

րին, Բարիդ: Անդլիական կառավարութիւնը համաձայն է որ հայ կամաւորները մարդուին Կիպրոսի մէջ:

890-123-էն 149. Տեղեկագիրներու եւ նամակներու շարք մը հայ, տարրեր անձերէ եւ տարրեր թուականներով, մեզի ծանօթ վերի հարցերու մասին (հայերու աղատումը Փրանսական նաւարա-ժինի կողմանէ, անոնց հաստատումը Փոքր-Սալիտ, անոնց օգտա-գործման համար մինչեւ հիմա առաջ քշուած ծրագիրները, եւայլն, եւայլն): Հարկ է յիշել ծովային զօրքերու հարիւրապետ ժիրոյի տեղեկագիրը 18-5-1916 թուակիր, ուր մանրամասնութիւններ կան ճեպէլ-մուսացիներու զինուորական վարժութեան մասին: 208 հո-գի արդէն բոլորովին մարդուած են եւ կրնան անմիջապէս օգտա-գործուիլ. «Հայ կամաւորներու միջինը կը կազմէ երեւելի կերպով ինկացի խումբ մը. թերեւս քիչ մը շատ ինկացի կատարեալ կեր-պով կարգապահ ըլլալու համար: Իրական կարգապահութիւնը հա-յու նկարագրին չի համապատասխաներ»:

Նոյն հարիւրապետը Թուրքիոյ դէմ կատարուելիք որեւէ զին-ւորական գործողութեան համար հայ կամաւորներու կողմանէ, կ'ա-ռաջարկէ հետեւեալ անձերը.

Խումբին պետը՝ Եսայի Եպիսկոպեան եւ օգնականներ՝ Սերոբ Գասպեան, Պօղոս Գիւտճեան, Սարգիս Արկալեան, Մարտիրոս Պետճեան, Միհրան Աշգարեան, Սարգիս Գապարեան:

890-151. Հեռագիր թիւ 337 եւ 22 Սեպտ.ի 1916 թուակիր Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը խնդրէ որ հայերու օգտագործման հարցին լուծում մը տրուի չուտով, «քանզի այս խնդիրը պատճառ կը դառնայ որոշ տհաճու-թեան մը Փրանսական նաւային ուժերու եւ անգլիական զինուորա-կան իշխանութեան միջեւ»:

890-152. Հեռագիր թիւ 6173-9/11 եւ 23 Սեպտ.ի 1916 թուա-կիր, պատերազմական նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստ-րին: Կը յայտնէ թէ հաղարպետ Ռոմէօ Եգիպտոս կը զրկուի պէտք եղած քննութիւնները կատարելու, եւ անգլիական իշխանութեանց հետ հաղորդակցելու համար:

890-159, 160. Յուշագիր մը արտաքին գործոց նախարարու-թեան ընդհանուր քարտուղար Փ. տը Մարտլըրիի կողմէ նախարարին ուղղուած: Որոշ թուական դրուած չէ, սակայն դրութեան մէկ ան-կիւնը աւելցուած է «Հոկտ. 1916»:

Քարտուղարը կը յայտնէ Պօղոս Նուպար Փաշայի իրեն տուած այցելութեան մասին: Պօղոս Նուպար Փաշան այն կարծիքէն է որ եթէ կոչ ըլլայ հայ կամաւորներ զինուորագրելու Փրանսական գուն-

դի մը մէջ, կարելի է եզրկտաճայերու եւ ձեպէլ-մուսացիներու մէջ բաւականաչափ թիւով կամաւորներ գտնել զումարտակ մը կազմելու համար: Ան ալիւս նախկին եղծիչ ընդդիմութիւնը չ'ընեն հայ կամաւորներու Ֆրանսայի կողմանէ զինուորապետութեան, սակայն կը խնդրէ զիոյ՝ ըլլալ որպէսզի թուրքերուն պատրուակ չի տրուի ջարդերը արդարացնելու: Ան կը մաղթէ որ Ֆրանսան իրեն բաժին ըլլալիք թրքական հողամասերուն մէջ ընդունի շատ մեծ թիւով հայեր: Փաշան կը խնդրէ զինք ապահովել որ Կիլիկիան Սուրիայէն պիտի անջատուի կազմելու համար առանձին նահանգ մը, ուր հայեր պիտի ունենան երաշխիքը իրենց կրօնական եւ մշակութային ազատութեան: Ընդհանուր քարտուղարը կը պատասխանէ Նուպար Փաշային որ ինք լիազօրուած չէ աշպարի հարցերու մասին վիճելու, եւ թէ կանխաձեռն է որոշել վերջնական բաժանումները հողամասերու, որոնց սեփականութիւնը գեռ անստոյգ է: Բայց կ'ըսէ որ յայտնի է թէ Ֆրանսան միշտ արդարութեան հօգը ունեցած է իր խնամքին վստահուած բնակչութեանց հանդէպ, եւ Փաշան կրնայ վստահ ըլլալ որ հայերը Ֆրանսական դրօշին տակ պիտի գտնեն խաղաղութիւն, հեշտ կեանք եւ պատիւ:

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նախարարին որ առանց վարանելու, Ֆրանսա՝ ձեպէլ-Մուսայի հայերու ծախքը յանձն առնէ եւ պատրաստէ զանոնք Ֆրանսական ազդեցութեան ռազմիկները ըլլալու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: «Հայերը աշխատասէր են, խելացի եւ շահի հակամէտ: Եթէ զիտանք զիրենք մեզի բարձրացնել, եւ լաւ ծրարուած կրթութեամբ մը եւ խիստ տնօրէնութեամբ մը զիրենք ազատել այն թերութիւններէն, զորս ստացան զերութեան ատեն, անոնք Փոքր-Ասիոյ մէջ մեր իշխանութեան լաւագոյն տարրերը պիտի կազմեն: Այն ինչ որ պիտի ընենք ներկայիս, ճամբայ պիտի պատրաստէ իրենց հետ ունենալիք մեր ապագայ գործունէութեան»:

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նաեւ որ Պատերազմական նախարարութեան մօտ միջամտուի որպէսզի հազարապետ Ռոմէօ աշխատի Եզրկտոսի հայ կամաւորները եւ Հնդկաստան գտնուող հայ ռազմազերիները միացնել ձեպէլ-մուսացիներուն, հայկական գունդի մը կազմութեան համար:

890-162. Հեռագիր 26 Սեպտ. 1916 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական զինուորական կցորդէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ ըստ անգլիացի զօրավար Մըրրէյի յայտարարութեան, հայերը մերժած են Սալոնիկ երթալ իրր ջորեպան ծառայելու համար անգլիական ուժերու մէջ:

890-172. Հեռագիր թիւ 421 եւ 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Մըրրէյ ընդգլխութիւն չ'ընեն որ հայ կամաւորները զինուորադրուին եւ հաւաքուին Կիպրոսի մէջ. սակայն անոնց մեկնումին հրաման տալէ առաջ կը սպասէ որ Լոնտոնէն իրեն պաշտօնապէս հաղորդուի Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ այս մասին զոյացած համաձայնութիւնը:

890-174. Հեռագիր թիւ 1402 եւ 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ անգլիական կառավարութիւնը պէտք եղած հրահանգները զրկեց Եգիպտոսի անգլիական իշխանութեանց որպէսզի զիւրացուի հայ կամաւորներու մեկնումը Կիպրոս:

890-191. Հեռագիր թիւ 392 եւ 30 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստրին: «Պօզոս Նուպար փաշան խնդրեց Հանրապետութեան Լոնտոնի դեսպանէն որ հետեւեալ հեռագիրը զրկենք ձեզի, յանձնելու համար Առաքել Պէյ Նուպարի»:

«Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտեմբերի նամակս: Բացայայտ երաշխիք ստացած ըլլալով որ Դանիակիցներու յաղթանակէն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի դոհացւին, կը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ ըստ միջոցները՝ քաջաբերելու եւ զիւրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամաւորներու զինուորադրութիւնը: Պօզոս Նուպար»:

890-193. Նամակ թիւ 468 եւ 19 Նոյ.ի 1916 թուակիր նամակով Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ հազարապետ Ռոմէոյի երկու տեղեկագիրները:

Առաջինը (թերթ 194-202) տեղեկութիւններ կու տայ հետեւեալ կէտերու մասին.

- Հայ կամաւորներու կազմութեան խնդրին արդի վիճակը:
- Փոր-Սայիտ կայանին հայերը:
- Փոր-Սայիտ կայանին կիները եւ տղաքը:
- Կիպրոսի կայանին վիճակը:
- Զօրադրուելիք հայերուն մարդահամարը:

Երկրորդ տեղեկագիրը (թերթ 203-212) կը վերաբերի հետեւեալ կէտերուն.

- Նիւթական միջոցները, որոնք պէտք է ապահովուին:
 - Եգիպտոսի հայ պետերուն հոգեկան տրամադրութիւնը:
- Բոլորին քով անխտիր թուրքին հանդէպ զօրաւոր ատելութիւն մը

կայ: (Կու տայ անունները թորգոմ Սրբազանի, Առաքել Պէյ Նու-
պարի, եւ այլոց):

– Փոր–Սայլտի կայանին մէջ, բոլոր հայերուն մօտ զօրաւոր
բարի կամեցողութիւն մը կայ զործին յաջողութեան համար:

– Իր տեսակցութիւնը սուրիացի պետերուն հետ, սուրիացի կա-
մաւորներ զինուորագրելու մասին:

Հազարապետ Ռոմէօ կ'եզրակացնէ որ եթէ հարցը կը կայա-
նայ միմիայն ձեպէլ–Մուսայի մէջ զինուորական արշաւանք մը ը-
նելու, ձեպէլ–մուսացիները բաւարար են: Սակայն եթէ այդ ձեռ-
նարկը կը կազմէ յառաջագահ խումբը իսկական զինուորական զոր-
ծողութեան մը Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, պէտք է հասկացողու-
թեան զալ հայ եւ սուրիացի պետերու հետ աւելի լայն աշխատան-
քի մը համար:

Թիւ 890 թղթածրարին մէջ կան մէկական օրինակ 15 Նոյեմ-
բերի 1916 թուակիր պատերազմական նախարարի որոշումէն, եւ թիւ
7966–9/11 եւ 26 Նոյեմբերի 1916 թուակիր նոյն նախարարին հրա-
հանգէն: (Այս վաւերաթուղթերու մասին տես՝ Աստ, էջ 42, 47):

891–6. Հեռագիր 600 թիւ եւ 10 Դեկտ.ի 1916 թուակիր, Գա-
հրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նախարարին: Կու
տայ անունները այն եզրպատահալներուն, որոնք Ազգային Միութեան
կողմանէ նշանակուած են Միացեալ Նահանգներ երթալու, հոն հայ
կամաւորներ արձանագրելու համար. Թէքէեան՝ Ռամկալար կուսակ-
ցութեան, Սապահգիւլեան՝ Հնչակեան կուսակցութեան եւ Հանրմ-
եան՝ Դրօշակի կողմանէ:

891–21, 22, 23, 24, 25. Նամակ թիւ 526 եւ 18 Դեկտ. 1916
թուակիր, Գահրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նա-
խարարին: Կը փոխանցէ հարազապետ Ռոմէոյի թիւ 3 եւ 4 Դեկտ.ի
1916 թուակիր տեղեկագիրը հայ կամաւորներու մասին: Տեղեկագի-
րը կը յայտնէ թէ.

– Հայերը շատ համերաշխ կերպով կ'աշխատին եւ իրր փաստ
կը նշէ Թէքէեանի պարագան, որ կը զործակցի անցեալին մէջ իր
աչքերէն մէկուն կորուստին պատճառ եզոզ կուսակցութեան հետ:

– Թորգոմ Սրբազան մեկնած է Հնդկաստան, հոն գտնուող հայ
ոսոյճագրիներու կամաւորագրուելուն հարցով:

– Հայ կամաւորներուն առաջին խումբը Կիպրոս մեկնած է 30
Նոյ.ի 1916 թ.ին:

891–45. Հեռագիր թիւ 25 եւ 8 Յունուարի 1917 թուակիր,
Գահրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նախարարին:
Կը յայտնէ թէ Հանրմեան եւ Սապահգիւլեան Մարսէյլ մեկնեցան 2
Յուն.ի 1917 թ.ին:

891-65. Հեռագիր թիւ 24 եւ 11 Յունի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանին: Կը յայտնէ որ Հանրմեան եւ Սապահգիւլեան Նիւ-Եորք մեկնեցան, Միացեալ Նահանգներու մէջ հայ կամաւորներ արձանագրելու համար, բոլոր հայ կուսակցութիւնները համաձայն են այս գործին:

891-77. Հեռագիր թիւ 62 եւ 20 Յունի 1917 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Տաճատեան մեկնած է Մարսէյլ, Միացեալ Նահանգներ անցնելու համար:

891-110. Նամակ թիւ 127 եւ 11 Փետրուարի 1917 թուակիր, Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Զարմանք կը յայտնէ որ հայ պատուիրակներ կը զըրկըին Միացեալ Նահանգներ, հոն հայ կամաւորներ արձանագրելու համար: Այսպիսի արարք մը հակառակ է երկրին օրէնքներուն, եւ միջազգային իրաւունքին, քանի որ Միացեալ Նահանգներ չէզոք են:

891-119. Հեռագիր 22 Փետրուարի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու Փրանսական հիւպատոսները իրենք անձնապէս կամաւորներ պիտի չարձանագրեն, այլ պիտի տան պէտք եղած տեղեկութիւնները զինուորապետութեան պայմաններուն մասին եւ պիտի յանձնեն բարի վարուց փկալական մը կամաւորներուն:

891-128. Հեռագիր թիւ 209 եւ 2 Մարտի 1917 թուակիր, Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ երեք հայ պատուիրակներ հասան Ուաշինկթըն եւ իրեն խոստացան որ խոհեմութեամբ պիտի չարժին իրենց արուած պաշտօնին մէջ:

891-165. Նոթ մը 7 Ապրիլի 1917 թուակիր եւ որ J. W. տառերը կը կրէ իրր ստորագրութիւն: Կը յայտնէ թէ Պօղոս Նուպար Փաշան արտաքին գործոց նախարարութիւն եկած է խնդրելով որ Փրանսական բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Արեւելեան Լեզէոնին փոխանցուին:

891-200. Հեռագիր թիւ 348 եւ 16 Մայիսի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Նիւ-Եորքի Փրանսական հիւպատոսին: Կը հրահանգէ որ Պոստոն՝ Պրն. Սիվալլիին փոխանցէ Հեռագիր մը, որով զինքը կը շնորհաւորեն իր ունեցած փայլուն յաջողութեան համար, սակայն իրմէ կը խնդրեն որ ապագային կամաւորները Ֆրանսա զրկէ աւելի փոքր խումբերով:

891-209. Հեռագիր թիւ 360 եւ 15 Մայիսի 1917 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին:

Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Ազգային Միութիւնը Պոստոնէն՝ Պրն. Համբարձումեան հետադիւր մը ստացած է: Ըստ այդ հետադիւրին 5,000 հայ կամաւորներ պատրաստ են, սակայն, մեկնումի դժուարութիւններ կան: Ազգային Միութիւնը կը խնդրէ որ Փրանսական կառավարութիւնը միջամտէ այս մասին Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան մօտ:

892-15. Թիւ 621 եւ 13 Յունիսի 1917 թուակիր, Հրահանգ Ֆրանսայի վարչապետէն ներքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Ամերիկայէն եկած կամաւորներէն անոնք, որոնք Փիլիքսպէս անկարող կը նկատուին զինուորական ծառայութեան, պէտք է կոչուին ծառայելու իրր բանուոր զինուորական գործարաններու մէջ: Անոնք որ այս լուծումին կողմնակից չեն, պէտք է վերադառնան Միացեալ Նահանգներ, եթէ ապրուստի միջոցներ չունին:

892-96. Նամակ 26 Յունիսի 1917 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական միւնիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ զօրավար Պայյուշի մէկ տեղեկագիրը Կիպրոս՝ Արեւելեան Լեզէոնի մօտ անոր կատարած քննութեան շուրջ: Տեղեկագրէն կը յայտնուի որ արդէն վեց հայկական եւ մէկ սուրիական զասակներ կան պատրաստ, իւրաքանչիւրը 200 հոգիէ բաղկացեալ: Ըստ զօրավարին՝ հայ կամաւորները պիտի չտան իրենցմէ սպասուած արդիւնքը, եթէ զանոնք չգործածեն Ալեքսանտրէի շրջանին մէջ, վերադարձելու համար իրենց հայրենի օճախները:

892-210. Հրահանգ թիւ 7576-9/11 եւ 15 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարին: Կը հրահանգէ որ յետ այսու Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա զրկուող հայ կամաւորներու առաքումը տեղի ունենայ Փրանսական հիւպատոսներու միջոցով: (Ծանօթ. Հայ կամաւորները Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա կը զրկուէին հայ յանձնախումբի մը միջոցով եւ փոխադրութեան համար ծախսուած գումարը կը փոխադարձուէր Փրանսական կառավարութեան կողմանէ: Թիւ 892 թղթածրարին մէջ 9 Հոկտ.ի 1917 թուակիր նամակ մը կայ, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին ուղղեալ, որով կը պահանջուի 20,798.50 տոլարի գումար մը որպէս ճամբու ծախս, Միացեալ Նահանգներէն մինչեւ այդ Ֆրանսա զրկուած հայ կամաւորներուն համար):

892-220. Նամակ 19 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը զանդատի որ փոխադրութեան միջոցներու պակասին պատճառով հայ կամաւորներ երկարատեւ կը սպասեն Մարսէյլ՝ Կիպրոս զրկուելու համար: Կը

խնդրէ որ կամաւորները զրկուին պատերազմական պիտոյքներ փոխադրող նաւերով:

892-233, 234, 235. Նամակ 24 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, Պաղտատի Փրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յղէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութեան անդամ Տոքթ. Նէվրուզի 20 Հոկտ.ի 1917 թուակիր մէկ զրուիթիւնը, որով այս վերջինը հիւպատոսին հովանաւորութիւնը կը խնդրէ Պաղտատի մէջ Հայ կամաւորներ արձանագրելու համար Արեւելեան Լեզնին: (Ծանօթ. Հարցը կը վերաբերի անգլիացիներու մօտ գտնուող Հայ ռազմաղեկներուն Լեզնին մէջ զինուորագրուելուն):

892-249. Նամակ թիւ 7984-9/11 եւ 31 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ հասուածներ Արեւելեան Լեզնին քննութեան համար Կիպրոս զրկուած զօրավար Պայյուլի տեղեկագրէն:

- Զօրավարը զովեստը կ'ընէ Կիպրոսի մէջ մարդուող Հայ կամաւորներուն, սակայն կը մատնանշէ որ Միացեալ Նահանգներէն եկած Հայ կամաւորները նուազ կարգապահ եւ նուազ խանդավառ են քան իրենց ընկերները: Ան կ'ենթադրէ որ անոնք ազդուած ըլլան ամերիկեան կառավարութենէն, որ որոշ նկատումներ ունի Արեւելքի հանդէպ:

- Զօրավարը հակառակ է Արեւելեան Լեզնին փոքրաթիւ խումբերով գործածութեան թրքական ծովեզրեայ հողերուն վրայ, քանզի այդ հողամասերը լաւ պաշտպանուած են: Ան կողմնակից է որ Լեզնին Պաղեստինէն մեկնող մեծ յարձակողականի մը մաս կազմէ:

893-15. Հեռագիր 16 Նոյ.ի 1917 թուակիր, Պոսրայի Փրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ թէ անգլիական իշխանութիւնները ղժուարութիւններ կը յարուցանեն Հայ կամաւորներու արձանագրութեան համար: Անոնք նոյն ձեւով կը վարուին նաեւ տեղացիներու մօտ գտնուող Հայ կիւներու եւ մանուկներու հաւաքման գործին մէջ:

893-33, 34. Յուլագիր 23 Նոյ.ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական տնօրէնէն, նախարարին ուղղւած: Տնօրէնը կը յայտնէ թէ այցելութիւնը ընդունած է Պօղոս Նուպար Փաշայի եւ Վ. Թէքէեանի: Այս վերջինները եկած են յայտնելու իրենց յուզմունքը զօրավար Պայյուլի առաջարկին մասին, որ կը նախատեսէ Արեւելեան Լեզնին գործածութիւնը Պաղեստինի ճակատին վրայ: Հայերը կ'ուզեն կռուիլ Սուրիոյ հիւսիսը, ազատելու համար իրենց հայրենակիցները: Տնօրէնը կ'ապահովցնէ երկու

հայերը որ զօրավարին առաջարկը գեռ ընդունուած է ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ :

Քաղաքական տնօրէնը իր յուշագրին մէջ կը գրէ նաեւ հետեւեալը . «Պօղոս Նուպար Փաշան անդամ մը եւս պնդեց փութկոտ հարկաւորութիւնը յայտարարութեան մը, ի նպատակ հայերուն, ֆրանսական կառավարութեան կողմէ, եւ նաեւ վերաբերեալ ֆրանսական հանրապետութեան հաստատ կտաքին զանոնք ապագային զերծ կացուցանելու թուրքերու բռնակալութենէն եւ բռնութիւններէն, եւ անոնց ապահովելու, իր հովանիին տակ, ինքնավարութիւն մը, որ իրեն թոյլ պիտի տայ եւս քան զեւս մասնակից ըլլալ քաղաքակրթութեան բարեփոխելուն : Պօղոս Նուպար Փաշան մօտ օրէն ունկնդրութիւն մը պիտի ուզէ Պրն . Փիշոնէն :

«Այս յայտարարութիւնը, ինչպէս յայտնի է, նոյն անհամբերութեամբ կը սպասուի նաեւ սուրիացիներու կողմանէ : Պրն . Շիւքրի Ղանէմ, Սուրիական Կեդրոնական Կոմիտէի Նախագահը, ինք ալ իր կարգին պիտի ուզէ նախարարին ունկնդրութիւնը :

«Անգլիացիներու յառաջացումին պատճառով Երուսաղէմի հիւսիսը, պէտք է որ ֆրանսական կառավարութեան կողմէ շուտափոյթ յայտարարութիւն մը ըլլայ, որ պիտի ապահովէ Սուրիոյ մեր բարեկամները եւ վերջ պիտի տայ անգլո-եգիպտական կուսակցութեան գաւերուն, որոնք կը ձգտին Անգլիոյ եւ մեր միջեւ 1916 թ-ին գոյացած համաձայնութիւնը ապարդիւն դարձնել» :

893-66. Նամակ թիւ 9259-9/11 եւ 26 Դեկտ. ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին : Կը յայտնէ թէ Պրն . Սիւսեան, Նախագահը Հայ Կամաւորներու Կեդրոնական Կոմիտէի, կ'ուզէ որ իրեն վճարուի Հայ Կամաւորներու Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա փոխադրութեան ճամբու ծախքը : Պօղոս Նուպար Փաշան ալ իր կարգին կ'ուզէ որ նոյն գումարը իրեն վճարուի : Ֆրանսական գանձատունը Պրն . Սիւսեանին չի վճարեր, քանզի անոր կոմիտէն պաշտօնական հանգամանք չունի : Եւ որովհետեւ Պրն . Սիւսեան կը պնդէ թէ Հայ Ազգ . Պատուիրակութիւնն ալ նոյն կացութեան մէջ է, պատերազմական նախարարը կը խնդրէ արտաքին գործոց նախարարէն որ իրեն գիտցուի թէ յիշեալ դրամը որու պէտք է վճարուի :

893-161. Վկայական 27 Դեկտ. ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն, Պօղոս Նուպար Փաշայի պաշտօնական հանգամանքը հաստատող : «Արտաքին Գործոց Նախարարը կը հաստատէ որ Ն . Վ . Պօղոս Նուպար Փաշան, - որ կը բնակի Բարիկ, թիւ 12 Թրոպատէրօ պողոտան - , լիազօրուած է իջմիածինի Կաթողիկո-

սէն՝ բոլոր երկիրներու հայ լուսաւորչականներու հոգեւոր պետը, Դաշնակից Պետութեանց եւ մանաւանդ Փրանսական կառավարութեան մօտ, իրը նախագահը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, բազաքական կազմուածք մը, որ պաշտօն ունի փափաքներ ներկայացնել եւ պաշտպանել Թուրքիոյ եւ Կովկասի հայերուն շահերը»:

893-171. Հեռագիր թիւ 142 եւ 9 Մարտի 1918 թուակիր, Ժորժ Փիքոյէն (Գահիրէ) արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ 4000 հայ կամաւորներ, սպասելէ յոգնած, կը զինուորագրուին ամերիկեան բանակին մէջ:

893-179. Հեռագիր 14 Մարտի 1918 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանին: Կը պահանջէ որ միջամտէ ամերիկեան կառավարութեան մօտ որպէսզի հայ կամաւորներու Ֆրանսա մեկնումը ղեկացուի: Նախարարը կը նշէ բազաքական կարեւորութիւնը Փրանսական դքսին ներկայութեան Արեւելքի մէջ:

893-182. Նամակ 15 Մարտի 1918 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը խնդրէ որ Փրանսական կառավարութիւնը միջամտէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան մօտ որպէսզի ամերիկեան բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Արեւելեան Լեզէոն ղրկուին:

893-189. Հրահանգ թիւ 2177-9/11 եւ 23 Մարտի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն ծովային նախարարին: Կը յայտնէ թէ այսուհետեւ Արեւելեան Լեզէոնը կ'անջատուի ծովային ուժերէն, կ'ենթարկուի ուղղակի ցամաքային ուժերուն եւ մաս կը կազմէ Պաղեստինի Փրանսական Զօրախումբին: Հայ կամաւորներէ պիտի կազմուի հետեւակազօրքի զօրագունը մը, բաղկացած երեք գումարտակներէ, որոնցմէ երկուքը արդէն պատրաստ են, իսկ երրորդը՝ մարզուելու վրայ է:

893-248. Հեռագիր թիւ 264 եւ 30 Ապրիլի 1918 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը կը խնդրէ որ հետեւեալ հեռագիրը փոխանցուի Պօղոս Նուպար Փաշայի:

- «Կոչ ւրէջ գաղութներու հայերուն, որպէսզի ընդհանուր զօրակոչի ենթարկուին, ինչպէս եղաւ Կովկասի մէջ:

- «Հրահանգեցէք որ Միացեալ Նահանգներու մէջ կամաւորներու զինուորագրութեան շարժումը վերսկսի»:

Հայկական Լեզէոնի վերաբերեալ չորս թղթածրարներէն զատ, որոնց պարունակութեան կարեւոր մասերը տուինք նախորդ էջերուն

մէջ, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներուն մէջ կը գտնուին երեք ուրիշ թղթածրարներ, որոնց մէջ եւս կան վաւերաթուղթեր հայերը հետաքրքրող, նոյն ժամանակամիջոցին վերաբերեալ: Այդ թղթածրարներու վերնագիրն է.

Guerre 1914-1918 Turquie - Arménie

Թղթածրարներու թիւերն են.

- Թիւ 887, Օգոստոս 1914-էն Դեկտեմբեր 1915
- Թիւ 888, Յունուար 1916-էն Մարտ 1917
- Թիւ 889, Ապրիլ 1917-էն Մայիս 1918:

Այս թղթածրարներէն քաղած եմ չափ քիչ թիւով նոթեր, զորս կու տամ ստորեւ:

887-95. Հեռագիր թիւ 951 եւ 16 Մայիսի 1915 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ Սըր Նիքոլսըն կողմնակից չէ որ Դաշնակիցները յայտարարութիւն մը ընեն թուրքերու կողմէ եղած հայկական ջարդերը դատապարտող: Սըր Նիքոլսըն կ'ըսէ որ հայերը թուրքերոյ դէմ ըմբոստութեան մէջ ըլլալ կը թուին: (Ծանօթ. 24 Մայիսի 1915 թ.ին Դաշնակից Պետութիւնները ըրին այդ յայտարարութիւնը, այդ մասին տես՝ Աստ, էջ 47):

887-132. Նամակ 27 Մայիսի 1915 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Իր շնորհակալութիւնները կը յայտնէ Դաշնակիցներու 24 Մայիսի 1915 թուակիր յայտարարութեան համար:

887-241. Նիւ եոքf Թայմզ թերթի 1 Դեկտ.ի 1915 թիւէն կտրօն մը, որ կը պարունակէ նախկին նախագահ Թ. Ռուզվելթի 24 Նոյ.ի 1915 թուակիր նամակին պատճէնը: Յիշեալը ցաւ կը յայտնէ որ «իր երկիրը աւելին չ'ընէր իրենց վայրագութեամբ եւ ծաւալով աննախընթաց եղող այն ոճիրներուն առիթով, որոնք են Հայաստանի ջարդերը»:

888-91. Նամակ 11 Հոկտ.ի 1916 թուակիր Ֆրանսայի պետական նախարար Տենիս Քոչէնէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ «Փոր-Սայիտի ձեպէլ-Մուսայի հայ տարագիրներու կայանին Հայ Երիտասարդութեան անդամներուն» կողմանէ իրեն զրկուած զրութիւն մը, որով անոնք կը յայտնեն իրենց պատրաստակամութիւնը ծառայելու Ֆրանսական զրօշի տակ: Գրութեան հետաքրքրական կողմը անոր հայատառ թուրքերէն ըլլալն է: Ստորագրողներն

են Մարտիրոս Պաճաճեան, Ք. Գոչունեան, Սերոր Գապաղեան եւ Սարգիս Անտոնեան:

888-123. Նամակ 8 Նոյ.ի 1916 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն Պրն. Պրիանի (վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար): Ակնարկելով Պրն. Պրիանի 14 Հոկտ.ի 1916 թ.ին, ծերակուտական Լուի Մարթինի ուղղուած նամակին, Պօղոս Նուպար Փաշա կ'ըսէ.

«Դուք անդամ մը եւս մեզի կու տաք կազդուելիչ ապահովութիւնը թէ «երբ արդար հատուցումներու ժամը հնչէ Ֆրանսան պիտի չմոռնայ հայ ազգին կրած ցաւազին աղէտները եւ Ան, իր Դաշնակիցներուն հետ համախորհուրդ, պիտի առնէ հարկ եղած միջոցառումները անոր ապահովելու համար խաղաղութեան եւ զարգացումի կեանք մը»: Արդարեւ Հայաստան իր ճակատագիրը զրաւ ձեռքերուն մէջ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն, որոնք կը կուտին իրաւունքի, արդարութեան եւ ազգայնութեան սկզբունքին յաղթանակին համար»: (Ծանօթ. Պօղոս Նուպար Փաշայի զրութեան չափերով մէջ զրուած մասը Պրն. Պրիանի նամակին բառերն են):

889-5. Նամակ 14 Ապրիլի 1917 թուակիր, Արշակ Զօպանեանէն Ֆրանսայի վարչապետին: Կը խնդրէ որ չէզոք երկիրներ իրենց վրայ առնեն Սուրիոյ եւ Միջագետքի մէջ գտնուող հայերու պաշտպանութիւնը, փոխանակ Միացեալ Նահանգներու, որոնք պատերազմին կը մասնակցին այլեւս:

24 Ապրիլի 1917 թուակիր զրութեամբ մը վարչապետը Պրն. Զօպանեանի նամակը կը յղէ արտաքին գործոց նախարարին խնդրելով որ պատշաճը տնօրինուի այդ մասին:

889-7. Նամակ արտաքին գործոց նախարարէն Ֆրանսական զեսպանին, Ուաշինկթըն: Պրն. Զօպանեանի նամակին մէկ օրինակը կը յղէ, հրահանգելով որ դիմէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան, տեղեկանալու համար թէ այս վերջինը ինչ կը խորհի ընել այդ մասին: (Ծանօթ. Այս նամակին թիւը եւ թուականը չունիմ. չեմ յիշեր թէ անոնք զրութեան վրայ չկային, թէ՛ ես նօթագրելու մոռցած եմ):

889-173. Նամակ 23 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Շնորհակալութիւն կը յայտնէ նախարարին, 27 Դեկտ.ի 1917 թ.ին, Ֆրանսական խորհրդարանի մէջ, իր ըրած յայտարարութեան համար: «Եթէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը արդէն մեզի տուաւ բազմաթիւ ապացոյցներ իր վեհանձն համակրանքին, եւ ապահովութիւնը՝ իր պաշտպանութեան, մեր ազգային բաղձանքներու իրականացման,

այսուհանդերձ առաջին անգամն է խորհրդարանին առջև, քաղաքական մեծ վիճարանութեան մը ընթացքին, կառավարութեան առաջնահերթական անգամներէն մէկը պաշտօնական կերպով յիշեց Հայաստանը՝ կարգին այն ազգերուն, որոնց ազատագրումը մաս կը կազմէ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն պատերազմի նպատակներուն :

«Այս յայտարարութիւնը, որ համաձայն է Լոյս ժորժի եւ Պալֆուրի ըրածներուն բրիտանական կառավարութեան անունով, կ'ամրացնէ մեր վստահութիւնը թէ Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակին՝ հայերու համեստ եւ արդարացի բաղձանքները պիտի իրականանան, եւ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն պաշտպանութեան տակ, անոնք, ազատուած թրքական լուծէն, պիտի կարենան վերահաստատել իրենց ազգային կեանքը» :

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
ԲԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵԻՆԵՐԷՆ

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւները Արեւելեան կամ Հայկական Լեգէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը .

Levant – Légion d'Orient. L. O.

Վաւերաթուղթերը ղետեղուած են հինգ թղթածրարներու մէջ, որոնց թիւերն են .

Levant – Carton 1. L. O.

Levant – Carton 2. L. O.

Levant – Carton 3. L. O.

Levant – Carton 4. L. O.

Levant – Carton 5. L. O.

Այս վաւերաթուղթերը լքուած երկույթ մը ունին : Անոնք չունին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վաւերաթուղթերուն, ինչպէս նաեւ Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան ուրիշ վաւերաթուղթերուն խնամուած, թուականի կարգով դրուած եւ թուագրուած էջերով դասաւորումը թղթածրարներու մէջ : Վաւերաթուղթերը բաժնուած ըլլալ կը թուին թղթածրարներու մէջ առանց նկատի առնելու անոնց մեթոտաւոր օդտպօրծումը : Այս բանը կրնայ արդիւնք եղած ըլլալ այն իրողութեան թէ Երկրորդ Հա-

մաշխարհային պատերազմի ընթացքին այդ արխիւները ենթարկւեցան բազմաթիւ տեղափոխութեանց, եւ թերեւս ալ այն բանին որ Լեզէոնի պատմութեամբ շատ հետաքրքրուողներ չեղան որպէսզի այդ վաւերաթուղթերուն տրուէր պէտք եղած խնամքը: Ուրեմն իմ տալիք նօթերը թղթածրարներու կարգով պիտի չըլլան, այլ վաւերաթուղթերուն թուականի կարգով: Իւրաքանչիւր նօթին սկիզբը պիտի տամ թղթածրարին թիւը:

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներուն մեծ մասը օգտագործած եմ աշխատասիրութեանս Արեւելեան կամ Հայկական Լեզէոնի յատկացուած բաժնին մէջ: Վերոյիշեալ վաւերաթուղթերը պիտի չկրկնեմ ստորեւ, սակայն հարկ եղած պարագային պիտի տամ անոնց լրացուցիչ կէտերը:

Levant, Carton 1. L. O. Ֆրանսայի պատերազմական նախարարին որոշումը, 15 Նոյեմբերի 1916 թուակիր, Արեւելեան Լեզէոնի ստեղծման վերաբերեալ: (Տես՝ Աստ, էջ 42):

Levant, Carton 1. L. O. Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ 7966-9/11 եւ Նոյ. 1916 թուակիր, Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ: (Տես՝ Աստ, էջ 47):

Levant, Carton 1. L. O. Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ 4006-9/11 եւ 27 Մայիսի 1917 թուակիր: Այն հայերը եւ սուրիացիները, որոնք Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեանն առաջ գինուորադրուած էին Ֆրանսական Օտար Լեզէոնի մէջ, կրնան անցնիլ Արեւելեան Լեզէոն, եթէ կը փափաքին:

Levant, Carton 4. L. O. Պատերազմական նախարարին նօթը թիւ 5506-9/11 եւ 6 Օգոստոսի 1916 թուակիր: Կը հրահանգէ որ հայ պատուիրակութեան մը արտօնութիւն տրուի որպէսզի ան այցելէ պուլկարական բանակէն առնուած ռազմագերիներուն, անոնց մէջէն արձանագրելու համար հայ կամաւորներ Արեւելեան Լեզէոնի համար:

Levant, Carton 4. L. O. Նամակ 10 Օգոստոսի 1918 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը թոյլ չի տար իր բանակին մէջ դառնուող հայերուն, ըլլան անոնք ամերիկեան քաղաքացի թէ ոչ, միանալու Արեւելեան Լեզէոնին:

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 8026-9/11 եւ 13 Նոյ.ի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պաղեստինի - Սուրբոյ Ֆրանսական Ուժերու հրամանատար զօրավարին: Այս վերջինի առաջարկը ընդունելով նախարարը կը հրահանգէ որ Արեւելեան Լեզէոնի մէջ ծառայելու համար եղած յանձնառութիւնները

այլևս մէկ կամ երկու տարուան համար ըլլան, փոխանակ պատերազմի տեսողութեան համար ըլլալու, նկատի առնելով որ պատերազմը վերջ գտած է:

Levant, Carton 2. L. O. Սրբազրութիւն թիւ 8029-9/11 եւ 13 Նոյ.ի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարին Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ թիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր նախարարական հրահանգին: Լեզէոնի մէջ զինուորազորուող նոր կամաւորներու յանձնառութիւնը մէկ կամ երկու տարուան համար պիտի ըլլայ (փոխանակ պատերազմի տեսողութեան համար ըլլալու) եւ ենթական պէտք է յանձն առնէ ծառայելու Արեւելքի մէջ (փոխանակ յանձն առնելու «կոտորու համար Թուրքիոյ դէմ», ինչպէս նախատեսուած էր առաջ):

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 8054-9/11 եւ 19 Նոյ.ի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Հայ Ազգային Պատւիրակութեան նախագահին: Կը յայտնէ վերոյիշեալ փոփոխութիւնները, որոնք տեղի պիտի ունենան Հայ կամաւորներու յանձնառութեան աքտին մէջ:

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 780 եւ 30 Դեկտ.ի 1918 թուակիր, Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիլլոյէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ իր հաւանութիւնը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջին որ Արեւելեան Լեզէոնը բաժնուի Հայկական եւ սուրիական մասերու եւ Հայկական դամարտակները ստանան «Հայկական Լեզէոն» անունը: Ան կ'աւելցնէ. «Խրականութեան մէջ այս բաժանումը արդէն կատարուած է: Սուրիական միաւորը պահուած է Լիբանան, մինչ Հայկական միաւորները զբաղուած են Կիլիկիա»: (Տես՝ Աստ, էջ 43-44): (Ծանոթ. Պրն. Վահան Փորթուղալեան, որ Հայկական Լեզէոնի մէջ ծառայեց տեղակալի աստիճանով, իր ինծի ուղղած 2 Դեկտ.ի 1970 թուակիր նամակով կը յայտնէր թէ երբ Բարիկէն Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիլլոյի կարծիքը հարցուցած են Արեւելեան Լեզէոնի բաժանման մասին, այս վերջինը ուղած է իրմէ որ այդ մասին նոթ մը ներկայացնէ իրեն: Պրն. Փորթուղալեան իր անձնական արխիւներուն մէջ պահած ըլլալով այդ նոթէն օրինակ մը, բարեհաճեցաւ անիկա ինծի զրկել: Պրն. Փորթուղալեան նկատի առնելով օրուան կացութիւնը, Արեւելեան Լեզէոնի ստեղծման քաղաքական նպատակները, Հայ կամաւորներու մօտ տիրող հողեփշակը, կը յանձնարարէ, իր 16^{րդ} Դեկտ.ի 1918 թուակիր նոթով, զրական արդիւնք տալ այդ զօրախումբին Հայկական եւ սուրիական լեզէոններու բաժանման պահանջին, եւ կը ներկայացնէ օգտակար առաջարկներ Հայկական միաւորներու զոյգափշակին բարելաւման համար):

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 17 եւ 3 Յունուարի 1919 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջը Արեւելեան Լեզէոնի բաժանման մասին, եւ ըսելէ ետք թէ Պրն. Ժորժ Փիքոն «միմիայն առաւելութիւններ կը տեսնէ որ հետեւանք տրուի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկին», կը հարցնէ պատերազմական նախարարին կարծիքը այդ մասին:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 31/G եւ 5 Յունուարի 1919 թուակիր, Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի կը հրահանդէ իրեն Հայկական Լեզէոնը քաշել Կիլիկիայէն եւ զայն փոխարինել հնդկական պրիկատով մը: Ֆրանսացի զօրավարը կ'աւելցնէ. «Ես ամէն ինչ ըրի առաջինը ըլլալու Կիլիկիան գրաւելու Փրանսական գունդերով, եւ յաջողեցայ գրաւել զայն ամբողջութեամբ հակառակ բոլոր պէտք եղած միջոցներու պակասին, բայց հիմա ստիպուած եմ խոնարհիլ Գլխաւոր Զօրավարին հրամաններուն, (Ծանօթ. Կ'ակնարկէ զօրավար Ալենպիի, որ հրամանատարն էր Մերձաւոր Արեւելքի զաշնակից ուժերուն), հակառակ անոր որ այս պարպումը այնքան ծանր է մեր ազգային արժանապատուութեան համար»:

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 192-9/11 եւ 7 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Իր հաւանութիւնը կու տայ Արեւելեան Լեզէոնի հայկական եւ սուրիական լեզէոններու բաժանման:

Levant, Carton 2. L. O. Հրահանգ թիւ 546-9/11 եւ 18 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարի: Կը պաշտօնականացնէ Արեւելեան Լեզէոնի բաժանումը եւ «Հայկական Լեզէոն» անունը կու տայ հայերէ բաղկացեալ չորս գումարտակներուն:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 277 եւ 20 Յունուարի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հակառակ է որ Կ. Պոլիս գտնուող հայ կամաւորները զինուորագրուին Հայկական Լեզէոնի մէջ:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 371 եւ 5 Մարտի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հրահանգած է Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին որ Հայկական Լեզէոնը Կիլիկիայէն քաշէ եւ Մարոք ղրկէ:

Levant, Carton 4. L. O. Նամակ 23 Ապրիլի 1919 թուակիր, Պօղոս Նուպար փաշայէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ հետեւեալը.

— Պատերազմը վերջացած չըլլալուն, քանի որ զեռ խաղաղութիւն չէ եղած, պէտք է պահել կամաւորները իրենց նախկին յանձնառութեան աքտին տրամադրութեանց համաձայն: «Պէտք է յստակ կերպով պայմանադրուի թէ հայ կամաւորները պարտաւոր են ծառայելու միմիայն Հայաստանի մէջ, ըստ Արեւելեան Լեզէոնի համար իրենց ստորագրած առաջին յանձնառութեան մէջ ընդունուած սկզբունքին, որ չվթարացաւ Պաղեստինի—Սուրիոյ կոիւններուն իրենց մասնակցութեամբ, քանզի այդ կոիւնները ձեռք բերին իրենց հայրենիքի ազատագրումը, ինչ որ իրենց զինուորագրութեան նպատակն էր»:

— Պէտք է արտօնել Սուրիոյ, Կիլիկիոյ եւ այլուր գտնուող հայերու կամաւորագրութիւնը:

— Խաղաղութեան վեհաժողովէն վերջ հայ կամաւորներու զօրացումը կարգադրել Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համաձայնաբար:

Levant, Carton 3. L. O. Նոթ թիւ 4826-9/11 եւ 22 Մայիսի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պրն. Մարթէնի: (Ծանօթ. Խորհրդարանի պիւտճէի յանձնախումբին տեղեկաբեր): Նոթը պատմականը ընելէ ետք Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեան, կ'աւելընէ. «Հայկական Լեզէոնը, որ ներկայիս կը գտնուի Կիլիկիա, պիտի անցնի Միացեալ Նահանգներու հրամանին տակ, եւ անոր կողմանէ պիտի մատակարարուի, եթէ այս պետութիւնը ստանձնէ Հայաստանը պաշտպանելու մանտան»:

Levant, Carton 5. L. O. Նոթ թիւ 4100-9/11 եւ 29 Յուլիսի 1919 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին: Կը յղէ Պրն. Փորթուզալեանի 6 Յուլիսի 1919 թուակիր տեղեկագիրը: (Ծանօթ. Պրն. Վահան Փորթուզալեան Արեւելեան Լեզէոնի մէջ ծառայեց 1917 թ. Մարտէն սկսեալ, իբր Քրանսացի սպայ, քանի որ Քրանսահայտակ էր: 1918 թ.ին, զինաղաղարէն ետք, զօրացրուեցաւ եւ վերադարձաւ Ֆրանսա, սակայն ատեն մը գերջ վերստին պաշտօնի կոչուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ: Ֆրանսա գտնուած միջոցին անձնական հանդամանքով (ինչպէս ինք կը շեշտէ իր դրութեան մէջ) տեղեկագիր մը ներկայացուցած է Հայկական Լեզէոնի մասին, ուղղուած արտաքին գործոց նախարարին):

Պրն. Փորթուզալեանի գրութիւնը կը բաղկանայ հինգ մասերէ.

— Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը:

- Արեւելեան Լեզէոնի գործունէութիւնը ռազմաճակատին վրայ:

- Թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմագերիներէ կազմուած հայկական 4-րդ գումարտակը:

- Կիլիկիոյ դրաւումը Հայկական Լեզէոնի կողմանէ:

- Հայկական Լեզէոնի արդի վիճակը:

Պրն. Փորթուզալեան իր գրութեան մէջ կորովի պաշտպանողականը կ'ընէ Լեզէոնի կամուրներուն եւ կը նշէ կարգ մը Փրանսացի սպաներու հակահայ վարմունքը, բան մը, որ կը բացատրէ պատահած անկարգապահութիւնները:

Levant, Carton 3. L. O. Զեկուցադիր թիւ 2494/M եւ 25 Օգոստոսի 1919 թուակիր, զննապետ Պրեմոնէն Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին: Արտայայտուելով մի քանի լեզէոնականներու անկարգ վարմունքին, կ'ըսէ. «Անկարգութեան ոգին որ յայտնուեցաւ Հայկական Լեզէոնի մէջ արդիւնքն է այն յուսախարութեան զորս անոնք (լեզէոնականները) ունեցան այն բանով որ մենք զիրենք շառաջնորդեցինք Հայաստան, ինչպէս իրենք կը յուսային: Բնական պայմաններու մէջ, Փրանսացի լուսնաճնակազմով մը - կամաւոր, ընտրուած եւ պարզեցնելով քաջութեամբ հայ լեզուին ծանօթանալու - ներկայ անպատահութիւնները պիտի չնորոգուին»:

Levant, Carton 5. L. O. Պաշտօնադիր թիւ 10394-9/11 եւ 17 Դեկտ.ի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին: Հակառակ կ'արտայայտուի Հայկական Լեզէոնի մէջ երկու նոր միաւորներու կազմութեան համար խնդրուած արտօնութեան եւ կը յանձնարարէ Կիլիկիոյ մէջ կազմել Օտար Լեզէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ եւ քիւրտերէ բաղկացեալ: Եւ կ'աւելցնէ.

«Զեմ կրնար ընդունիլ հայ կամուրներու զինուորագրութեան վերսկսումը, զորս դուք հրահանգած էք, հետեւեալ պատճառներով.

«Մենք շահ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահելու թիւը այս լեզէոնին, որուն կարեւորութիւնը, արդարացումը պատերազմի ընթացքին, այլեւս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք շարունակելու Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ: Հարկ է, այսօր, բնակչութեան բոլոր մասերուն տալ շատ յստակ տպաւորութիւնը թէ մենք կ'ուզենք աշխատակցիլ բոլորին հետ առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան»:

Նախարարը իր գրութիւնը կը վերջացնէ հրահանգելով որ հայկական գումարտակներու թիւը նուազեցնեն երկուքի եւ բարձրացնեն թիւը Սուրիական Լեզէոնի գումարտակներուն:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր 15 Յունուարի 1920 թվականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ անհրաժեշտութիւնը հայ կամաւորներու զինուորադրութեան մինչեւ որ նոր ուժեր հասնին Ֆրանսայէն:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 272 եւ 5 Փետրուարի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ դէպքերու ներկայ վիճակին պատճառով զինք կ'արտօնէ նոր կամաւորներ արձանագրել Հայկական Լեզէոնի համար:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 365 եւ 17 Փետրուարի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը պնդէ որ Հայկական Լեզէոնը դարձեալ երեք գումարտակներ ունենայ փոխանակ երկուքի: «Իմ անձնական կարծիքով մեծապէս օգտակար է վերականգնել Հայկական Լեզէոնը հազար հոգիէ բաղկացեալ երեք գումարտակներով, խնայելու համար Փրանսական արիւնը խիստ կլիմայով այս երկրին մէջ»:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 394/1 եւ 28 Փետրուարի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ անկարելի է հայեր զինուորադրել Օտար Լեզէոնի համար, քանի որ անոնք կ'ուզեն կռուիլ միմիայն Հայկական Լեզէոնի շարքերուն մէջ իրենց հայրենիքին համար: Եւ կ'աւելցնէ. «Պարտք կը զգամ յայտնելու թէ Հայկական Լեզէոնի հանդէպ մեր ունեցած ակնեւոր անփութութիւնը ծանր հետեւանքներ պիտի ունենայ քաղաքական տեսակէտէն հայերու հոգեվիճակին վրայ, որոնք արդէն մեզ կը մեղադրեն որ զիրենք կը յանձնենք թուրքերու մոլուցքին»:

Levant, Carton 5. L. O. Պաշտօնագիր թիւ 177/2L եւ 2 Մարտի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարին: Կը յիշեցնէ պատերազմական նախարարին թիւ 10394-9/11 եւ 17 Դեկտ. 1919 թուակիր պաշտօնագիրը եւ կը հրահանդէ որ Հայկական Լեզէոնը աստիճանաբար վերածուի երկու գումարտակներու, իւրաքանչիւրը միայն երկու դասակներէ բաղկացած:

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 2492/1 եւ 29 Մարտի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեզէոնը այլեւս ունի միայն երկու գումարտակներ, իւրաքանչիւրը երկու դասակներէ բաղկացած:

Levant, Carton 4. L. O. Զեկուցադիր թիւ 40/S եւ 14 Ապրիլի 1920 թուակիր, Հայկական Լեզէոնի հրամանատար հազարապետէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը յայտնէ թէ տասնեակ մը հայ զինուորները դատարիք եղած են հետերնին տանելով իրենց զէնքերը: Կ'առաջարկէ որ Հայկական Լեզէոնը չուտով լուծարքի ենթարկուի:

Levant, Carton 4. L. O. Նոթ թիւ 3149/1 եւ 20 Ապրիլի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Վերի զեկուցադիրը կը յղէ Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին, յայտնելով իր հաւանութիւնը Հայկական Լեզէոնի լուծարքին:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 373/2L եւ 22 Ապրիլի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը հաստատէ իրեն եղած առաջարկը Հայկական Լեզէոնի մնացած երկու դումարտակները մէկի վերածելու մասին:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 7531 եւ 1 Մայիսի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Ակնարկելով Հայկական Լեզէոնի հրամանատարին եւ Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատարին գրութեանց Լեզէոնի կացութեան մասին, կը հրահանգէ. «Զեկ կ'արտօնեմ սկսիլ հիմախուրճէ այդ զուեղին լուծարքին աստիճանական կարգով մը, զոր դուք պիտի որոշէք»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 2282/3 եւ 31 Մայիսի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին: Կը յայտնէ թէ ներկայ պարագաներու բերումով անկարելի է Հայկական Լեզէոնը լուծարքի ենթարկել: Լեզէոնի կէսը կը գտնուի Մէլտան-էքպէզ, որ Ատանայէն կտրուած է:

Levant, Carton 3. L. O. Տեղեկադիր 14 Յուլիսի 1920 թուակիր, Հայկական Լեզէոնի հրամանատար հազարապետէն Արեւելքի Առաջին Պրիկատի հրամանատարին: Ի մէջ այլոց կը զրէ նաեւ հետեւեալը. «Պետութեան դրամը խնայելու համար, յաջողեցայ մինչեւ հիմա լեզէոնականներուն մաշեցնել տալ հին հազուստներ եւ կօշիկներ: Սակայն եթէ ներկայ կացութիւնը կը սպառնայ շարունակելի (Ծանօթ. այսինքն եթէ լեզէոնականները դրօշի տակ պահուին դեռ) պիտի պարտադրուիմ ուզել կտաւէ ամբողջ համազգեստ մը, եւ զոյգ մը կօշիկ՝ Հայկական Լեզէոնի մէջ գտնուող իւրաքանչիւր անհատի համար»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 1474/2L եւ 22 Յուլիսի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեզէոնի ամբողջական զօրացրումը տեղի չէ ունեցած քանզի անոր զինուորներուն մէկ մասը կը գտնուի Ճիհանի մէջ, որ թուրքերու կողմանէ պաշարուած է. կարելի չէ զօրացրել նման կացութեան մէջ գտնուող զինուորներ:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 13718 եւ 27 Յուլիսի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը կրկնէ իր հրահանգները Հայկական Լեզէոնի լուծարքին վերաբերեալ: «Կը հաստատեմ կանխաւ տրուած հրամանները Հայկական Լեզէոնի լուծարքին համար որ պէտք է տեղի ունենայ անմիջապէս որ պարագաները ներեն»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 15154/1 եւ 16 Օգոստոսի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին: «Կ'առաջարկեմ 1 Սեպտեմբերը որպէս թուական Հայկական Լեզէոնի լուծարքին»:

Levant, Carton 4. L. O. Այս թղթածրարին մէջ առանց թիւի, թուականի եւ ստորագրութեան յուշագիր մը կայ որ կը թուի գրուած ըլլալ սպայակոյտի սպայի մը կողմանէ Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին համար, անոր առնելիք որոշումը պատրաստելու նպատակով: Կ'ենթադրեմ որ յուշագիրը գրւած ըլլալու է Մարտ կամ Ապրիլ 1920 թ.ին: Հոն կը կարդանք ի մէջ այլոց.

«Հոգեվիճակը որ ներկայիս կը տիրէ Հայկական Լեզէոնի մէջ եւ դասակարգութիւնները որ տեղի կ'ունենան հոն, գէնք եւ հագուստեղէն տանելով, կը պարտադրեն այս գունդին զօրացրումը առանց սպասելու որ թուրքիոյ հետ թշնամութիւնները վերջ գտնեն, ինչպէս կը նախատեսէ 24 Հոկտ.ի 1919 թուակիր հրամանագիրը: (Ծանօթ. Այս հրամանագիրը կը տրամադրէր որ հայ եւ սուրիացի կամաւորներու պատերազմի տեսողութեան համար ստորագրած յանձնառութեան վաւերականութիւնը երկարաձգուած է մինչեւ թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշինքին կնքուիլը: (Տես՝ Աստ, էջ 59-60)):

«Նախարարական հրահանգները կը տրամադրեն որ մենք չափ ունինք ձգելու որ Հայկական Լեզէոնը մարի եւ մտածենք Կիլիկիոյ մէջ ստեղծել Օտար Լեզէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ եւ քիւրտերէ բաղկացեալ:

«Ասով մէկտեղ նախարարական հրահանգները կը պատուիրեն զգոյշ ըլլալ հայկական դումարտակներու ջնջումին մէջ, այլուստ զինուորներու պակասը եւ Կիլիկիոյ զօրախումբերու յոգնութիւնը մեզ կը պարտադրեն հայերու զօրացրումը աստիճանաբար կատարել»:

ԲՍՏԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ(*)

Արեւելեան Լեզէոնը իր կազմութեան թուականէն (15 նոյ.ի 1916 թ.) մինչեւ 1918 թ.ի Մարտ ամիսը ենթակայ էր Ֆրանսական ծովային ուժերու «Սուրիոյ Նաւարաթին»ին (Division Navale de Syrie): 1918 թ.ի Մարտէն սկսեալ ան մաս կազմեց «Պաղեստինի - Սուրիոյ Ֆրանսական Ուժեր»ուն (Détachement Français de Palestine-Syrie), որ իր կարգին մաս կը կազմէր «Արեւելքի Դաշնակից Ուժեր»ուն (Forces Alliées du Levant), զօրավար Ալենպիի հրամանատարութեան տակ:

Լիբանանի գրաւումէն ետք (1918 թ. Հոկտ.), Ֆրանսական ուժերը ստացան «Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբեր» անունը (Troupes Françaises du Levant): Զօրախումբերու հրամանատարն էր Համըլէն: Արեւելեան Լեզէոնը մաս կը կազմէր այս զօրախումբերուն:

1919 թ.ի Դեկտ.ին, Զօրավար Կուրօ նշանակուեցաւ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ, փոխարինելով Փորթ Փիքոն, եւ միեւնոյն ատեն՝ ընդհանուր հրամանատար Արեւելքի Ֆրանսական Ուժերուն, որոնք ստացան «Արեւելքի Բանակ» (Armée du Levant) անունը: Հայկական Լեզէոնը այս բանակին միաւորներէն մէկն էր:

Կիլիկիոյ Շրջանին հրամանատարն էր զօրավար Տիւֆիէօ: Այս զօրավարը պետն էր Ֆրանսական Առաջին, կամ՝ Կիլիկիոյ Զօրաբանին: Հայկական Լեզէոնը իր հրամանատարութեան ենթակայ էր:

Արեւելեան Լեզէոնի հայկական դումարտակները «Հայկական Լեզէոն» անունը ստացան 18 Յունուարի 1919 թ.ին:

*) Աշխատասիրութեան մէջ փակագիծի մէջ դրուած «Ծանօթագրութիւն»-ները տրուած են հեղինակին կողմէ. ամօճ չկան վաւերաբուլքերու բնագրին մէջ:

THE ARMENIAN LEGION

GEN. A. KARAMANOUKIAN

(Summary)

After a heroic defence against the Turkish aggression, the Armenians of Moussa-Dagh were safely carried to Port Sa'id by the French navy. As a token of their gratitude, the Armenians of Moussa-Dagh volunteered to be enrolled in the French army to fight against the Turks and reoccupy their homeland. On November 15, 1916, by a ministerial decree, the French government permitted the formation of the volunteers' regiment, which later was named the Eastern Legion. A great number of Armenians, mainly from the USA, and also from France and Egypt, joined the Eastern Legion. After being trained in Cyprus, the Eastern Legion joined the offensive in Palestine, organised by Gen. Alenby in 1918. Later in the year the Eastern Legion brought her share to the occupatoin of Cilicia.

In the beginning of the year 1919, the Eastern Legion was devided into two units, namely, the Armenian Legion and the Syrian Legion.

From the day of her formation, the Eastern Legion gave way to legal problems, related to the legionaries' rankings, rights of order, payments and pensions. It also had her political problems. The triple agreement of London in the year 1916, had the intention of creating an autonomous Cilicia for the Armenians, and the Legion was to be the founding stone of the Armenian Army. But the Anglo-French conflict in the Middle East jeopardized the initial plan. At first, on legal bases, France was able to reject an English demand for dissolving the Legion. But later, because of her own political gains and lead by a turkophile policy, France, in Sept. 1920, ordered the dissolution of the Armenian Legion.

(In pages 60-89, the author gives the numbers and the contents of those documents concerning the Legion. These are found in the archives of Foreign Ministry of France, and the Historical Service of French Army).